

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ VE GELECEĞİ: RIFKIN, GORZ VE
STANDING'IN GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİREL BİR
DEĞERLENDİRMESİ**

GÜLŞAH TOPTAŞ ARSLAN

TEMMUZ-2020

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ VE GELECEĞİ: RIFKIN, GORZ VE
STANDING'IN GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİREL BİR
DEĞERLENDİRMESİ**

GÜLŞAH TOPTAŞ ARSLAN

TEZ DANIŞMANI:
Dr. Öğr. Üyesi İskender GÜMÜŞ

TEMMUZ-2020

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

Gülşah TOPTAŞ ARSLAN

13/07/2020

ÖZ

ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ VE GELECEĞİ: RIFKIN, GORZ VE STANDING'IN GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Toptaş Arslan, Gülşah

Yüksek Lisans, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi İskender Gümüş

Temmuz 2020

Çalışma kavramı tarih boyunca var olmuş ve gelecekte de var olması beklenen bir kavramdır. Bu kavram, dünden bugüne ekonomik gelişmelere paralel olarak toplumların norm ve değerleri tarafından belirlenmektedir. Çalışma kavramı, üretim alanındaki gelişmeler sonucunda dönüşüme uğramaktadır. Bu dönüşümlerin en çarpıcı olanı 18. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan James Watt'ın buhar makinesini icat etmesi ile meydana gelen endüstri süreci olmuştur. Bu durumu takip eden seri üretim ve otomasyon süreçlerinin gerçekleştiği sanayi ötesi toplumlarda farklı boyutlara sahip çalışma hayatı ve modelleri ortaya çıkmıştır. İkel toplum ile başlayıp sanayi ötesi topluma doğru yaşanan bu dönüşüm üretim sistemlerini de değişime uğramış ve bunun neticesi olarak ortaya yeni sektörler ve işçi tipi ortaya çıkmıştır. Bu tez; ilkel toplumdaki sanayi ötesi toplumuna dek tüm aşamalara değinerek Rifkin, Standing ve Gorz gibi üç farklı sanayi ötesi toplum teorisyenlerinin çalışmanın geleceğine dair yorumlarını eleştirel olarak incelemekte, bu yazarların yeni toplum modeli oluşmasında geleceğe yönelik tahminlerde bulunarak realist bir yaklaşım sergilediklerini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çalışma Tarihi, Rifkin, Standing, Gorz, Sanayi Devrimi

ABSTRACT

THE TRANSFORMATION AND THE FUTURE OF WORK: A CRITICAL EVALUATION IDEAS OF RIFKIN, GORZ AND STANDING

Toptaş Arslan, Gülşah

Master Degree, Labour Economy and Industry Relations

Supervisor: Assistant Prof. Dr. İskender Gümüş

July 2020

The concept of work has existed throughout history and is expected to exist in the future. This concept is determined by the norms and values of societies in parallel with the economic developments from yesterday to today. The concept of work is transformed by relationships in the production sense. The most striking of these transformations is the 18th century. It was the industrial process that occurred when James Watt, who appeared in the last quarter of the century, found the steam machine. Following this situation, working life and models of different dimensions have emerged in the trans-industrial society where the serial production and automation processes that follow. In this transformation process, which began with the primitive society and took place towards the trans-industrial society, production systems have also changed and as a result of this, a new type of sector and workers have emerged. This thesis; by addressing all stages from primitive society to today's trans-industrial society, three different trans-industrial society theorists such as Rifkin, Standing and Gorz critically examine their interpretations of the future of the study, suggesting that the authors mentioned take a realist approach by making predictions that should be for the future in the formation of a new society model.

Key Words: Work History, Rifkin, Standing, Gorz, Industry Revolution

ÖNSÖZ

Lisans eğitimi aldığım yıllarda sürekli aklımı kurcalayan çalışma kavramı nasıl bugünlere geldi, neden yeni mezunlar kolay iş bulamıyor, çalışma olgusu nereye gidiyor ve gelecekte bizleri nasıl bir iş hayatı bekliyor gibi sorulara kendimi maruz bırakıyordum. Bu soruların cevabını bulmak için çıktığım bu yolda birçok yazarın ortaya attığı çok çeşitli gelecek tahminleri ile karşılaşmama rağmen Türkçe literatür taraması yaptığım esnada bu tarz çalışmaların yok denecek kadar az olduğunu fark ettim. Böylelikle de benim gibi aklında soru işaretleri olan kişilere yol gösterici olması açısından ve Türkçe literatüre katkı sağlamak açısından bu tezi sunmaktayım.

Öncelikle eğitim hayatım boyunca her anlamda yanımda olup, fikirlerime saygı duyarak her konuda beni destekleyen saygıdeğer babam Mustafa TOPTAŞ'a ve hayatıma girdiği günden beri hayallerime inanıp sonsuz desteğiyle beni cesaretlendiren eşim Özgür ARSLAN'a,

Yüksek lisans eğitimi süresince, derslerine severek katıldığım, samimiyeti ve bilgi birikimi ile desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, tez konusunu seçerken ve sonraki süreçte de değerli zamanını esirgemeyerek her fırsatta yardımcı olan saygıdeğer tez danışmanın Dr. Öğr. Ü. İskender GÜMÜŞ'e,

Tez hazırlığının son dönemlerinde hayatıma girip bu süreç içerisinde hiçbir zorluk yaşatmayan mucizem Bebek ARSLAN'a, bu süreçte her daim yanımda olup beni destekleyen aile üyelerime ve eğitim hayatım boyunca bana yeni bir bakış açısı kazandıran emeği geçen tüm hocalarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Gülşah TOPTAŞ ARSLAN

Temmuz, 2020

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	xi
KISALTMALAR	xv
TABLolar.....	xvii
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

ÇALIŞMA VE TOPLUMSAL YAPI	3
1.1.Çalışma Kavramı	3
1.2.Tarihsel Perspektifte Çalışmanın Dönüşümü	4
1.2.1. İlkel Toplumda Çalışma	5
1.2.1.1. Avcı Toplayıcı Toplumlarda Çalışma	5
1.2.1.2. Bahçeci Toplumda Çalışma	6
1.2.1.3. Tarım Toplumunda Çalışma	7
1.2.2. Sanayi Toplumunda Çalışma	12
1.2.2.1. Sanayi Toplumunda Üretimin Fabrikalaşması	16
1.2.2.2. İş Bölümü ve Uzmanlaşma	22
1.2.2.3. Taylorizm ve Fordizm Yaklaşımları	24
1.2.2.4. Çalışma İlişkileri ve Sendikalar	26

2.BÖLÜM

SANAYİ ÖTESİ TOPLUMDA ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ.....	31
2.1. Sanayi Ötesi Dönüşümün Gelişimi	31

2.1.1. Fordist Kriz ve Post-Fordizmin Yükselişi.....	33
2.1.2. Teknolojik ve Örgütsel Değişim.....	35
2.2. Çalışmanın Dönüşümü.....	38
2.2.1. Esnek Çalışmanın Ortaya Çıkması	40
2.2.2. Yalın Üretim Tekniklerinin Yükselişi.....	41
2.2.3. Hizmet Sektörünün Yükselişi.....	42
2.3. Sanayi Ötesi Dönüşümde Endüstri 4.0.	43
2.3.1. Siber Fiziksel Sistemler.....	51
2.3.2. Nesnelerin İnterneti.....	52
2.3.3. Akıllı Fabrikalar	54
2.3.4. Büyük Veri	55
2.3.5. Otonom Robotlar	56
2.3.6. Bulut Bilişim	57
2.3.7. 3D (Üç Boyutlu) Yazıcılar	58
2.3.8. Yapay Zekâ	60
2.4. Çalışmanın Dönüşümü ve Geleceğine İlişkin Yaklaşımlar	61

3.BÖLÜM

RIFKIN, GORZ VE STANDING GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMESİ.....	65
3.1. Jeremy Rifkin: Sanayiden İş Birliğine Dayalı Çağa Geçişte Çalışmanın Dönüşümü	65
3.1.1. Sivil Toplum İşlerinde Çalışanlar	66
3.1.2. Sıfır Marjinal Maliyet.....	68
3.1.2.1 3D (Üç Boyutlu) Yazıcılar ve Enerji	71
3.1.2.2 İklim Değişikliği.....	73
3.1.3. İş Birliğine Dayalı Ortak Alanlar	74
3.2. Guy Standing: Prekarya ve Temel Gelir.....	78

3.2.1. Yeni Tehlikeli Sınıf Prekarya	79
3.2.1.1. Atacılar	81
3.2.1.2. Göçmenler	81
3.2.1.3. İlericiler	82
3.2.2. Temel Gelir	82
3.3. Andre Gorz: Yaşam Geliri ve Sosyalist Toplum Modeli	83
3.3.1. Yaşam Geliri (Asgari Gelir)	87
3.3.2. Sosyalist Toplum Modeli	88
3.4. Rifkin, Standing ve Gorz'un Çalışmanın Geleceğine İlişkin Görüşlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi	89
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	99

KISALTMALAR

3D	: 3 Dimension
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATM	: Automated Teller Machine
CPS	: Cyber Physical System
FED	: Federal Reserve
GAT	: Genel Amaçlı Teknolojiler
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HP	: Hewlett-Packard
IFR	: International Federation of Robotics
IOT	: Internet of Things
IQ	: Intelligence Quotient
IT	: Information Technology
İHA	: İnsansız Hava Aracı
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
STÖ	: Sivil Toplum Örgütü
TTNET	: Türk Telekom İnternet
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
ÜSD	: Üçüncü Sanayi Devrimi
YY	: Yüzyıl

TABLÖLAR

Tablo 1: Tarih Boyunca Genel Amaçlı Teknolojilerin Gelişimi.....	13
Tablo 2: Sanayi Dalgalarının Dönüşümü.....	15
Tablo 3: Fordist/Post Fordist Üretim.....	35

GİRİŞ

Bu çalışma değişen ve dönüşen sistem içerisinde çalışma kavramının ilkel toplumdaki, sanayi ötesi topluma geçiş sürecindeki evreleri ele alarak çalışmanın geleceği üzerine üç farklı yazarın çalışmanın geleceği üzerine düşünceleri doğrultusunda değişen ve dönüşen çalışma kavramını incelemektedir. Tarihsel süreçler göz önünde bulundurularak hazırlanan bu çalışmada; toplum modellerinden, çalışma biçimlerinden, sınıf yapılarından ve çalışmanın dönüşümü ile ilgili değişime uğrayan çeşitli olgulardan bahsedilmektedir. İkel toplumdaki insan gücünün sanayi ile beraber yerini makineye bırakması ve ardından sanayi ötesi süreçte gücün bilgiye doğru yönelmesinin serüveni ele alınmış yeni dünya düzeninin getirmiş olduğu yeniliklerin sonucu olarak çalışma biçimlerinde meydana gelen dönüşüm ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Üç temel bölümden oluşan bu tezin birinci bölümünde, çalışma olgusu ve bu olgunun etkilediği dönemin toplumsal yapısındaki dönüşüm ele alınmıştır. Çalışmanın kronolojik açıdan kısa bir tetkiki yapıldıktan sonra ilkel toplumdaki başlayarak James Watt'ın buhar makinesi keşfi ile aralanan yeni devrin kapısının çalışma biçimlerine nasıl yansıdığı ve ne gibi değişikliklere neden olduğunun yanı sıra ortaya çıkardığı yaklaşımlar ve bu değişiklikler ile ne tür yaklaşımların ortaya çıktığı detaylı olarak irdelenmiştir. Önu alınmayan bu gelişim sürecinde ayrıca ortaya çıkan işçi sınıfından, teknolojik iş bölümünden ve tüm bunlara bağlı olarak meydana gelen yönetim anlayışlarından da bahsedilmektedir.

İkinci bölümde, teknolojinin gerektirdiği yenilikler ile beraber çalışmanın evrime uğraması sonucu gücünü bilgiden alan sanayi ötesi toplumdaki bahsedilmiştir. Enformasyon toplumu olarak da anılan bu toplumda daha önceki dönemlere nazaran yükselişe geçen yeni sektörler, sınıf yapıları ve örgütlerden bahsedilmektedir. Değişim ve dönüşüm çerçevesinde hizmetler sektöründe meydana gelen bazı aksaklıklara çözüm olarak esnek çalışma ve yalın üretim tekniklerinden bahsedilmiştir. Sanayi ötesi dönüşümle birlikte yeni bir kapıyı aralayan

Endüstri 4.0. ve buna bağlı olarak yeni çalışma biçimlerinden de ayrıca bahsedilmektedir.

Üçüncü bölümde, Jeremy Rifkin, Guy Standing ve Andre Gorz isimli üç farklı yazarın çalışma olgunun nasıl bir değişime uğradığını ve bu olgusunun ne şekilde yöneltilmesi gerektiğine dair eleştirel değerlendirmesi üzerinde durulmuştur. Jeremy Rifkin'in sanayi çağından sonraki dönüşümde iş birliğine dayalı bu yeni çağda çalışmanın uğradığı değişim ve bu değişime bağlı olarak geleceği şekillendirmesi detaylandırılmıştır. Bununla beraber Guy Standing'in mevcut koşullar altında Prekarya isimli yeni bir sınıfın ortaya çıktığı görüşü üzerinde durulmuştur. Andre Gorz'un da bahsedilen değişim ve dönüşüm süreci içerisinde alternatif bir sanayi-ötesi sosyalizm senaryosu ile ortaya çıkan toplum modeli ve bu toplumun geleceğe nasıl şekil vereceği üzerine öngörüleri detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Son olarak bu 3 yazarın görüşleri karşılaştırılarak tahlil edilmiştir.

1. BÖLÜM

ÇALIŞMA VE TOPLUMSAL YAPI

1.1. Çalışma Kavramı

Çalışma kavramı, yüzyıllar boyunca çeşitli tanım ve algılamalar ile var olmuştur. Kavramın anlam açısından değişikliğe uğraması, toplumsal ve ekonomik yapı ile bağlantılıdır. Örneğin, Batı dünyasının felsefi değerlerini oluşturmada etkili olan Antik Çağ'da çalışma, kölelik gibi utanç verici bir eylem ile tasvir edilirken (Grint, 200: 17'den akt. Omay, 2017: 26), Sanayi Devrimi ile daha anlamlı bir hal almaktadır. Fakat yine o dönemde soylular, aristokratlar, feodal veya siyasal erki tek başına elinde bulunduran saltçı idareciler çalışma boyutunun içinde gösterilmemişlerdir (Ören ve Yüksek, 2012: 44). 21. yüzyıla bakıldığında ise durumun daha da dönüştüğü ve çalışmanın onurlu bir faaliyet olarak ön plana çıktığı görülmektedir.

Günümüz modern toplumunda çalışma kavramı, insan için en temel faaliyetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktayken; çalışma üzerine yapılan tanımlamaların ortak noktasını insani bir faaliyet olması oluşturmaktadır. Belirtilen bu faaliyetlerin içerisinde ise toplumsal ve bireysel belli başlı motifler ortaya çıkmaktadır. Bir diğer deyişle çalışma; insanın tabiat ile olan ilişkisini ifade etmekle beraber ihtiyaçlarını karşıladığı andaki psikolojik tutumu, ideolojisi, aile ve sosyal çevre ile de ilişkileri olan bir kavramdır (Özkul, 1997: 7-8).

Çalışma kavramı, insanoğlunun varoluşundan bu yana gelişimini sürdürmüştür. Ancak resmi olarak çalışma kavramı, Sanayi Devrimi ve akabinde gelişen değişimlerle anlamlı bir hal almıştır. Bunun bir nedeni olarak da o dönemde yaşayan asiller, aristokratlar, feodal veya otokrat yöneticiler çalışan adı altında anılmamaktayken çalışanların büyük çoğunluğunun köle, esir ve serflerden oluşmasıdır (Ören ve Yüksek, 2014: 44).

1.2.Tarihsel Perspektifte Çalışmanın Dönüşümü

Kronolojik olarak çalışma kavramı irdelendiğinde; ilkel toplumda yaşayan insanların geçimini önce toplayıcılık ardından da avcılık ile sağladığı bilinmektedir. İlk araç ve gereçlerin kullanılması ve geliştirilmesi ile toplum biçimi de değişmeye başlamıştır. Ardından toprağın işlenmesi ile üreticiler kendilerinden daha fazlasına yetecek düzeyde ürün üretmeye başlamışlardır. Yaşanan bu gelişmeler toplumsal sınıflaşmayı da getirmiştir. Böylelikle toprak üzerinde çalışan üretici sınıf ve bu üretilen ürüne el koyup, çalışan üzerinde mülkiyete sahip olan toprak ağası sınıfı ortaya çıkmıştır (Sezai, 2014: 205-206).

18. yüzyılda James Watt'ın buhar makinesini bulması ile üretim sistemlerinde yeni bir devrin kapısı aralanmıştır. Sanayi Devrimi olarak bahsedilen bu yeni devir; bir dizi teknolojik gelişmeyi, hızlı kentleşme sürecini, ekonomik, siyasal, kültürel kurumlaşmaları ve değişimleri de beraberinde getirmiştir (Kocabaş, 2004: 6-9).

18. yüzyılda baş gösteren Sanayi Devrimi 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir ve daha sonra demiryollarının inşası ile sanayi devrimi mekanik imalata ön ayak olmuştur. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında ortaya çıkan ikinci sanayi devrimi ise elektrik ve montaj hattı dayanağı ile seri üretime geçişi hızlandırmıştır. 1960'lı yıllarda üçüncü sanayi devriminde ilk olarak 1960'larda yarı iletkenler ve ana bilgisayarların gün yüzüne çıkmasının ardından 1970 ve 1980'li yıllar arasında kişisel bilgisayarlar var olmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda da internetin ortaya çıkması ile dijital devrim daha da gelişmeye başlamıştır (Schwab, 2017: 16).

18. yüzyıldan 20. yüzyılın sonuna dek hızlı bir şekilde gelişen ve etrafındaki her şeyi hızlıca değiştirip dönüştüren sanayi devrimlerinden dördüncüsünü ise Schwab (2017: 16), 21. yüzyılda başlayan ve üçüncü sanayi devriminden koparak daha da gelişmiş dijital devrimi temel alan, sensor ve yapay zekayı geliştiren bir devir olarak tanımlamaktadır.

1.2.1. İkel Toplumda Çalışma

Yaklaşık 15 bin yıl kadar önce ilkel toplum olarak adlandırılan grubun önce toplayıcılık daha sonralarında ise avcılık¹ ile geçimini sağladığı görülmektedir. Yerleşik tarımın başlayacağı döneme kadar olan süreç içerisinde avcılık ve toplayıcılık yapan göçebe gruplar ölüm tehdidi altında yaşam savaşı vermek için çaba sarf etmiştir. Bahsedilen süreç içerisinde toplum, yaş ve cinsiyet açısından iş bölümüne gitmiştir. İş bölümünde, avcılık yapmaya elverişli olmayan kesim; yiyecek hazırlama, meyve toplama, hayvan derisi hazırlama ve odun toplama gibi işlerle ilgilenmiştir (Şenel, 1985: 41). Toplayıcılık kısmı kadınlara verilmiş bir görev iken, avcılık yapma kısmı ise erkeklere verilmiştir. Bu durum cinsiyete dayalı iş bölümünün ilk örneği olma özelliğini de taşımaktadır (Ören ve Yüksel, 2012: 44-45).

İkel toplumların var olduğu dönemde geçim kaynaklarında yaşanan problemler nedeniyle göçebe hale gelen toplum yapısı, arazilerin keşfedilmesi, hayvancılığın ve tarımın ortaya çıkması ile yerleşik hayata doğru dönüşüm başlamıştır (Dereli, 2015'den akt. Aksungur ve Topalhan, 2019: 7).

1.2.1.1. Avcı Toplayıcı Topumlarda Çalışma

Avcılık ve toplayıcılıkta kullanılan ilk araç ve gereçlerin kullanılması ve gündün güne geliştirilmesine paralel olarak toplum biçimi de yeni bir şekle girmeye başlamıştır (Sezai, 2014: 205). Toplum biçiminin şekillenmesi ile iş bölümü çeşitli bir hal almıştır. Erkekler eşine ve çocuklarına bakabilmek ve onlara yiyecek temin etmek için evinden ayrılıp avcı olmuşlardır (Şenel, 1985: 41). Ataerkil toplum yapısının temellerinin atıldığı bu çağda, erkek hegemonyası ön plana çıkmıştır.

Göçebe topluluklar uzun bir süre avlanarak, meyve toplayarak ve hayvanları evcilleştirerek geçinirken, tarım devrimi de kendini yavaş

---

¹ İkel toplumda en yaygın avcılık türü balıkçılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

yavaş tarihsel süreçte göstermeye başlamıştır. Tarım devrimi, günden güne tüm yeryüzüne yayılarak köyleri ve toprakları yeni bir yaşam biçimine dönüştürmeye başlamıştır (Toffler, 1996: 31). Devamlı hareket halinde olan toplum üyelerinin göç olguları yoğun olmuştur. Bu olgunun yoğunluğu, herhangi bir yerleşim yerinde avlayacakları hayvan ve toplayacakları yiyecek bitince farklı bir yerleşim yerine göç etmeleri ile başlamaktadır. Toplumun devamlı göç halinde olması mal sahibi olmalarını da engellemiştir. En büyük zenginlikleri buldukları yiyecekler olmuştur (Özkalp, 2004: 50). Bahsedilen göçebe toplulukların nesilleri tarıma dayanan yeni yaşam biçimini hayata geçirmişlerdir. Avcı-toplayıcı olan bu göçebe halkın yaşam biçiminin değişimi ile çalışma biçimi de paralel bir şekilde değişim süreci içerisine girmiştir (Crossman, 2017: 3'den akt. Aydın, ty:4).

Toplumun avcı-toplayıcılıktan tarım toplumuna doğru gerçekleştirdikleri yolculuk hakkında çok fazla teori ortaya atılmaktadır. Bu teorilerden en çok söz edileni, iklim değişikliği ve sosyal baskıdır. Anılan teoriler çerçevesinde insanoğlu tohumu toprakla kavuşturup, yaşam döngüsünü de bu duruma göre evrimleştirmeye başlamıştır (Crossman, 2017: 3'den akt. Aydın, ty:4).

1.2.1.2. Bahçeci Toplumda Çalışma

10-12 bin yıl kadar önce avcılık ve toplayıcılık yapan toplum, bazı bitki türlerini yetiştirmeye başlamıştır. Küçük bir toprak parçası üzerinde çapa gibi ilkel tarım aletleri kullanarak yeni bir kültürü oluşturan toplum bahçıvan özelliği taşımaktadır. Avcı-toplayıcılardan farkı, yerleşik yaşam düzenlerinin olmasıdır. Fakat yine de göç edebilmişlerdir (Özkalp, 2004: 50).

Bahçeci toplumlar, doğada herhangi bir yeri yakarak tarla (bahçe) oluşturmakta ve bu bahçede ürün yetiştirmektedirler. Ürün elde edemediklerinde de farklı bir alanı yakarak aynı işlemi uygulamaktadırlar (Özkalp, 2004: 51). Büyük tarım alanları oluşturulmadan önce bahçeler

büyük önem taşımıştır ve teknik olarak bahçecilik olarak tabir edilen bu işi bahçeci toplumlar geliştirmiştir (Barclay, 1990). Zamanla toprak üzerindeki hakimiyet artarken hayvanları da evcilleştirmişlerdir. Bununla beraber toplum kendi sebzesini de üretmeye başlamıştır. Bazı ailelerin daha fazla yiyecek üretmesi de sosyal eşitsizliğin doğmasına neden olmuştur (Karababa, 2019: 13).

1.2.1.3. Tarım Toplumunda Çalışma

Tarım ile uğraşan topluluklar ziraate bağlı geçimlerini ilkel aletleri geliştirerek meydana getirdikleri sabandan² yararlanarak ektikleri ürünlerden sağlamışlardır (Özkalp, 2004: 51). Tarım Devrimi ile ortaya çıkan çiftçilik ilk başlarda, yalnızca kendilerine yetecek boyutta temel yiyeceklerin üretimi için kullanılmaya başlanan bir çalışma biçimi olmuştur (Pfeiffer, 1977: 138'den akt. Yazıcı, 2010: 28). Daha sonrasında ise insanlar, evcilleştirdikleri hayvanların güçlerinden faydalanarak topraklarını işlemeye başlamışlar ve verimliliklerini arttırmışlardır. Sağlanan bu verimlilik artışına paralel insanların daha fazla yeme isteği ile de çiftçiler artık yalnızca kendilerine yetecek kadar değil, daha fazlasını üretmeye başlamışlardır (Tausky, 1984: 16-17).

Tüm bunlarla beraber toprak üzerinde meydana gelen büyük değişimler, toplum yapısındaki sınıflaşmayı da ortaya çıkarmıştır. Sivil savaşlar ve doğal afetler gibi nedenlerin etkileriyle de terk edilen topraklar ve küçük çiftlikler, büyük malikanelerin ellerine geçtiğinde malikanelerin kiracı olan çiftçileri toprak ağasına (toprak lordu) bağlanmıştır (Tausky, 1984: 16-17). Bunun bir sonucu olarak da toprak üzerinde çalışan üretici bir sınıf meydana gelirken, üretici sınıfın ortaya koyduğu ürüne el koyan ve üreticinin mülkiyetine sahip olan bir toprak ağası sınıfı da meydana gelmiştir (Sezai, 2014: 205-206).

---

² Toprağı havalandırarak zenginleşmesini sağlayan ilkel bir tarım aracı olan sabanın tarihi 6000 yıl öncesine dayanmaktadır (Özkalp, 2004: 51).

Toprak ağası sınıfıyla oluşan feodal sistem, köleci sistemin toplum yapısına göre evrimleştiğini ve sömürülme şeklinin değişim gösterdiğini gözler önüne sermektedir. Daha önce de bahsedildiği üzere, Antik Çağ'da çalışma, küçümsenecek bir durum olarak algılanmıştır. Bunun nedeni, çalışan kişilerin köle olması olarak ifade edilmiştir. Aslına bakıldığında ise kölelik ve çalışma tarihsel açıdan birbirini tamamlayan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar özgür bir birey olarak nitelendirilirken çalışma, bedeni disiplin altına aldığı anda ortaya tezat bir durum çıkmaktadır. Bu durum özgür bir kişinin çalışmasının utanç verici bir durum olarak algılanmasına yol açmıştır (Grint, 2000: 17'den akt. Omay, 2017: 26). Fakat bu durum sistematik açıdan incelendiğinde; köleci sistemde köle olarak nitelendirilen kişi, bir meta gibi alınıyor ve satılıyorken, feodal sistemin ortaya çıkmasıyla serf olarak nitelendirilen kişi, doğumu ile kişisel anlamda bir efendiye bağlanmış ve toprak ile beraber alınıp satılabilen bir şekle dönüşmüştür (Ören ve Yüksek, 2012: 45). Toprağı işleyerek elde ettiği ürünlerin bir kısmını kendine ayıran ve kalan büyük çoğunluğunu toprak sahibine veren serfler, böylelikle hem kendi geçimi adına hem de toprak sahibine toprağını işlediğinden ötürü kullanım bedelini ödemek adına çalışmıştır (Omay, 2017: 31). Bu durum bize serflerin özgür olmadığını ve öz bakımından köleyle eş bir değer taşıdığını göstermektedir.

Feodal düzen içerisinde bir toprak ağasına (efendi) bağlı olarak çalışan ve geçimini sağlayan serf isimli köleler, bugünün çalışma anlayışı içerisinde çalışmış kabul edilmemektedir. Oysa ki bugünkü yaşam tarzının oluşmasında, bugünlere gelinen noktada bahsedilen insanların katkısı büyüktür (Omay, 2017: 26). Gorz'un da bahsettiği gibi, 'Çalışma olarak adlandırılan şey modernliğin bir icadıdır. Çalışmayı tanıma, uygulama, bireysel ve toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşme ile icat edilmiş, ardından genelleştirilmiştir' (Gorz, 2007: 27). Bir diğer deyişle sanayi öncesi dönemde, çalışma adına yapılan her türlü faaliyet göz ardı edilmiştir (Grint, 1998: 57).

Oysaki değişim ve dönüşümlere yol açan etkenleri meydana getirenler açısından bakıldığında, çalışan olarak gösterilmeyen köleler ve serflerin sanayileşmeyi ortaya çıkaran etkileri göz ardı edilememektedir. Grint'in da bahsettiği gibi, çalışma kavramı insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır ve dolayısıyla da çalışma tarihi, insanlık tarihi ile başlamıştır (Grint, 1998: 57). Gorz'un yaklaşımından çok daha farklı bir bakış açısı ile bakan Grint'in yorumu daha gerçekçi bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anılan dönemde toprak merkezli yaşam tarzından ziyade şehir ve kasabalarda yaşayan, ticaret ve el hüneri ile geçim savaşı veren topluluklarda bulunmuştur (Haldun, 1991: 372). Eski düzene göre tüccarlar; şövalye, papaz ve köleler gibi sınıflara bakarak, toprak sahibinden bağımsız bir zümre olarak karşımıza çıkmaktadır. Kökenleri serflere dayanmasına rağmen kendilerini bir şekilde özgürleştirmişlerdir. Sayılarının da giderek artmasıyla yeni bir sınıf olarak burjuvazi sınıfı meydana gelmiştir (Pirene, 1955: 101'den akt. Yazıcı, 2010: 44-45). Tüccarların ticari faaliyetlerini arttırmalarına paralel olarak kasabalarda zanaatkar³ sayısı artış göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında bahsedilen toprak ağası sisteminin etkileri büyük olmuştur. Geniş topraklara sahip toprak ağaları, mallarını ve topraklarını korumak amacıyla dışarıya kapalı bir ekonomi politikası izleyerek, ihtiyacı olan her şeyi kendi malikanesi içerisinde üretmiştir. Bu durum ise zamanla lonca sistemini meydana getirecek ortamı kolaylıkla sağlamıştır (Yazıcı, 2010: 40-41).

Tüm sistem değişim ve dönüşüm içerisine girmişken kırsal düzeninde aynı kalmayacağı bir hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyıldan itibaren çalışma kavramı da farklı bir eksene doğru kaymaya başlamıştır. Toprak ağalarının hakimiyet kurduğu bir düzenden, burjuvaların güçlenerek çıkması bağımsızlık üzerinde atılan önemli adımlardan biri olmuştur. Kırsal düzen değişmeye başlamış ve para ekonomisine doğru

---

³ Fırıncılar, bira yapımcıları, ayakkabıcılar, terziler ve dahası.

kapıları aralamıştır. Bahsedilen sistem içerisinde köylüler, ürettiklerinin fazlasını yerel pazarlarda satabilme imkanını yakalarken toprak ağaları diye bahsedilen lord sınıfı ise, köylülerin toprağı işleme bedeli olarak ödedikleri kiralardan elde edilen gelire, şehirden gelen malları satın almışlardır (Tausky, 1978: 173).

12. yüzyıl ve 15. yüzyıl Avrupası'nda şehirlerin geleneksel faaliyetlerine loncalar hâkim olmuştur. Loncalar, kendi içlerinde tüccar ve zanaatkar loncası olarak ayrılırken, amaç doğrultusunda ortak bir noktada birleşmişlerdir (Göze, 1989: 72). Loncalardan başarılı olan meslek grupları birçok ürünü ihraç etmek üzere kendi loncasında üretime başlamıştır. Bu durumda ortaya imalathaneleri çıkarmıştır. Bu imalathaneler zaman içerisinde yerel pazarlara ürün sağlarken, yün kıyafet yapımı ile ise daha da önemli noktaya ulaşılmıştır (Yazıcı, 2010: 48). Tekstil ticaretinin ön plana çıkması ile tüccarlar, üretimin belli aşamaları için ücretli işçi çalıştırmaya başlamışlardır. Ücretli işçilerin çalıştırıldığı bu sistem devam etse de hantal bir sistem olarak görülmüştür. Ücretli işçiler, verimsiz geçen hasat döneminden sonra tekstil ticaretinin üretim aşamasında çalışmaya mecbur kalan bağımlı işçilere dönüşmüşlerdir (Mantoux, 1961: 63-65'den akt. Yazıcı, 2010: 49).

Tekstil tüccarları günden güne kendini yenilerken, yenilik yeniliğı doğurmuştur. Tekstilde yan kollar meydana geldikçe, endüstrileşmede yavaş yavaş meydana gelmeye başlamıştır. Üretim şekillerini ve işyerlerini şekillendiren yeni mekanik buluşlar ve yeni yöntemler meydana gelerek 'Sanayi Devrimi' olarak adlandırılan sürecin ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır (Yazıcı, 2010: 50).

18. yüzyılın ikinci yarısında doğan, kas gücüne dayalı üretim modelinden, makine gücüne dayalı modele doğru geçiş yapan, insan yaşamının her alanında kendine yer bulan, çok boyutlu bir toplum düzeni olan endüstriyalizm, tarım devriminin getirmiş olduğu tüm kurallara karşı koyarak yepyeni bir toplumsal düzen yaratmıştır (Toffler, 1996:41-42-43). Bahsedilen toplumsal düzeni ortaya çıkartan kıvılcım ise, James

Watt'ın 1768 yılında buhar makinesini bulması olmuştur. Geri planda bu kıvılcımı körükleyen daha birçok sebep olsa dahi, Sanayi Devrimi'nin kapısını aralayan olayın buharlı makinenin icadı olması tarihin tozlu sayfalarında yerini almıştır. Sanayi Devrimi olarak adlandırılan bu süreç yepyeni bir toplumsal düzen oluşturmakla beraber birçok teknolojik gelişmeyi, kentleşme sürecini, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlere de sebep olmuştur (Kocabaş, 2004:6-9).

Sanayi Devrimi ile oluşan toprağa dayalı üretim sisteminden sanai üretime geçiş Avrupa'da meydana gelmiştir. Bunun sebebi de Avrupa'nın kültürel anlamda üstün olması, bilim ve buluşların diğer toplumlardan daha önde ilerlemesi, özgür politikalar altında yaşayan bir sistemin varlığı ve nüfusun diğer ülkelere oranla biraz daha düşük olması olarak açıklanmaktadır. Bunların yanı sıra, Çin o dönemlerde Avrupa'dan çok daha iyi bir konumda olmasına rağmen Avrupa'dan daha evvel sanayileşememiştir. Bunun nedeni olarak da kömür gösterilmektedir. Zaten buharlı makinenin ortaya çıkmasını sağlayan enerji kaynağı kömür madeni olmuştur. Buharlı makine, kömür madenlerindeki suyu çıkartabilmek adına yapılmış bir icattır ve bahsedilen bu icatta, tüm dünyayı yerinden oynatacak, her anlamda değişime ve kalıcı dönüşümlere neden olacak bir icat olarak tanımlanmaktadır (Crash Course, 2012).

Yukarıda bahsedildiği üzere, sanayi toplumu içerisinde çalışma kavramı da birçok değişim ve dönüşümden geçmiştir. Batılı toplum yapısı içerisinde çalışma kavramı, ücretli iş ile bağdaşık bir hale sokulmuştur. Böylece bir kadının annelik ve ev hanımlığı bir ücret karşılığında yapılmadığından ortaya çıkan olgu ve süreç çalışma olarak kabul edilmemektedir. Ücret karşılığında çalışmanın ortaya çıkması ise, o dönemde ücret karşılığında çalışan işçilerin fabrikalarda toplanması ile olmuştur. Bu fabrikalar üretimin standart bir şekilde devam etmesi için düzenli olarak emeklerini denetleyen bir sisteme sahip olmuştur. İşçilerin devamlı emek yoğunluğunda ve düzenli saatler arasında çalışmalarını beklenmiştir. Diğer bir yandan işçiler, kendilerini geçindirebilmek adına tüm bunlara boyun eğmiştir (Yazıcı, 2010: 81-84). Fabrika ortamı,

çalışmanın devamlılığını istese dahi bu durum işçilerin dinlenme molası vermedikleri anlamına da gelmemektedir (Worsley, 1987: 277'den akt. Yazıcı, 2010: 84).

Sanayi toplumu içerisinde istihdam sağlayan görünen ve görünmeyen birçok ekonomik aktivite yer almıştır. Görünen ekonomi akıllara gelen ücretli çalışma ile sağlanan resmi ekonomi olarak tanımlanırken, görünmez ekonomi ise genellikle kayıt dışı olan resmi evraklara dayalı olmayan ekonomi olarak tanımlanmıştır (Worsley, 1987: 280'den akt. Yazıcı, 2010: 86). Bazı iktisadi aktiviteler ise, kayıt dışı ve kayıt içi istihdam arasında bir geçiş süreci yaşanarak değişim ve dönüşüm içerisine girmekte olduğunu ön plana çıkarmışlardır. Bu duruma verilebilecek en güzel örnek olarak; çamaşır yıkama işinin, evi olmaktan çıkıp önce çamaşırhanelerde yapılan bir faaliyet olarak gösterilmesi ve daha sonra makineleşme ile beraber çamaşır makinesi olarak tekrar eve geri dönmesi gösterilmektedir (Pahl, 1984: 114-140'den akt. Yazıcı, 2010: 86).

Bu doğrultuda, çalışmanın anlamının ve içeriğinin zaman içerisinde birçok farklı yorumlanmaya maruz kaldığı görülmektedir. Bununla beraber insan eylemlerinin çalışma olarak algılanıp algılanmayacağı durumu değişiklik göstermiştir. Kadınların üstlenmiş olduğu birtakım görev ve sorumluluklar dikkate alınmadan ücret alıp almama kıstası ile değerlendirilerek değersizleştirilmektedir (Ecevit, 2000: 119'den akt. Omay, 2017: 22-23). Günümüz açısından bakıldığında da çalışmanın değerinin para ile ölçüldüğü yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2.2. Sanayi Toplumunda Çalışma

Buhar makinesinin bulunması ile üretim sistemlerinde meydana gelen devrim, bir dizi teknolojik değişim ve dönüşümün kapısını aralamıştır. Emek yoğun üretimden sermayenin yoğun olduğu sisteme geçiş olarak ifade edilen devrim için teknolojinin de gelişimi ile önü alınamaz bir süreci başlamıştır (Ören ve Yüksel, 2012: 45-49). Ticari gelişmenin bir

devamlılığı olan sanayileşme, Kuzey Avrupa’da başlayarak ticaret ağını etkin hale getirmiştir. Bu gelişmeler coğrafi keşifler ile daha da artarak devam etmiştir (Arslan ve Ergün, 2012: 122). İlk insanın ortaya çıkmasından bugüne dek insanoğlu yaşamını daha kolaylaştırabilmek için farklı teknolojik yenilikler ortaya çıkararak toplumsal gelişime katkıda bulunmuştur. Vahşi hayvanların ehlileştirip evcil hayvan haline getirilmesi, tekerleğin icat edilmesi gibi imkanların gelişmesi toplumsal anlamda pozitif etki yaratmıştır. Fakat sınai-teknolojik tecrübe ve ticarileştirme imkanlarının pek olmaması nedeniyle Sanayi Devrimi öncesinde genel amaçlı teknolojilerin (GAT)⁴ gelişimi yetersiz kalmıştır (Gür ve öte., 2017: 26). Tablo 1’de insanoğlu için büyük önem arz eden GAT’ler hakkında genel bir şablon sunulmaktadır.

TABLO 1: Tarih Boyunca Genel Amaçlı Teknolojilerin Gelişimi

Genel Amaçlı Teknolojiler	Tarihsel Dönem
Bitkilerin Evcilleştirilmesi	M.Ö. 9000-8000
Hayvanların Evcilleştirilmesi	M.Ö. 8500-7500
Metalin Eritilmesi	M.Ö. 8000-7000
Tekerleğin İcadı	M.Ö. 4000-3000
Yazının Bulunması	M.Ö. 3400-3200
Bronz	M.Ö. 2800
Demir	M.Ö. 1200
Mekanik Makara	M.Ö. 500
Saban	8. Yüzyıl
Su Çarkı	Erken Orta Dönem
Üç Direkli Yelkenli Gemi	15. Yüzyıl

⁴ Ekonomik yapının tümünü etkileyerek kökten dönüştüren teknolojilerdir (Gür ve öte., 2017: 26).

Matbaa	16. Yüzyıl
Buhar Makinesi	18. Yüzyıl Sonu-19. Yüzyıl
Fabrika Sistemi	18. Yüzyıl Sonu-19. Yüzyıl
Demiryolu	19. Yüzyıl Ortası
Buharlı Gemi	19. Yüzyıl Ortası
İçten Yanmalı Motor	19. Yüzyıl Sonu
Seri Üretim Çelik Yapımı	19. Yüzyıl Sonu
Elektrik	19. Yüzyıl Sonu
Motorlu Taşıt	20. Yüzyıl
Kimyasal Sentez	20. Yüzyıl
Uçak	20. Yüzyıl
Fabrikalarda Seri Üretim	20. Yüzyıl
Bilgisayar	20. Yüzyıl
Yarı İletkenler	20. Yüzyıl
Lazer	20. Yüzyıl
Yalın Üretim	20. Yüzyıl
İnternet	20. Yüzyıl
Biyoteknoloji	20. Yüzyıl
Nanoteknoloji	20. Yüzyıl

Kaynak: Peter Marsh, 2013: 221'den akt. Gür ve öte., 2017: 27)

Tarihsel süreçlere göz attığımızda sanayinin gelişimi farklı yönler ile ilerleyerek gerçekleşmiştir. Büyük Britanya'da yükselen Sanayi Devrimi'nden günümüze dek geçen sürede sanayide önemli yenilikler olmuştur. Chris Freeman ve Luc Soette gibi inovasyon çalışmacıları

sanayinin yaşadığı gelişimi tablo 2 üzerinde gösterildiği gibi beş dalgaya ayırmışlardır (Freeman ve Soette, 2003'den akt. Gür ve öte., 2017: 53).

TABLO 2: Sanayi Dalgalarının Dönüşümü

Birbirini İzleyen (Ardışık) Teknolojik Değişim Dalgaları					
Uzun Dalgalar			Temel Altyapının Anahtar Özellikleri		
Yaklaşık Zaman	Kondratieff Dalgaları	Bilim, Teknoloji, Eğitim, Öğretim	Ulaştırma Sistemleri	Enerji Sistemleri	Yaygın ve Ucuz Temel Faktörler
Birinci, 1780'ler 1840'lar	Sanayi Devrimi: Tekstilde Fabrika Üretimi	Çıracılık, Yapararak Öğrenmek, Din Dışı (<i>Dissenting</i>) Akademiler; Bilim Dernekleri	Kanallar, Araba Yolları	Su Gücü	Pamuk
İkinci, 1840'lar 1890'lar	Buhar Gücü ve Demiryolları Çağı	Profesyonel Makine ve İnşaat Mühendisleri, Teknoloji Enstitüleri, İlköğretimde Kitle Eğitimi	Demiryolları (Demir Raylar), Telgraf	Buhar Gücü	Kömür, Demir
Üçüncü, 1890'lar-1940'lar	Elektrik ve Çelik Çağı	Endüstriyel, AR-GE Laboratuvar, Kimyasallar ve Elektrik, Ulusal Laboratuvar,	Demiryolları (Çelik Raylar, Telefon)	Elektrik	Çelik

		Standart Laboratuvar			
Dördüncü, 1940'lar 1990'lar	Otomobiller ve Sentetik Maddeler-de Kitle Üretim Çağı (<i>Fordism</i>)	Devlet ve Özel Sektör AR-GE, Yüksek-öğretimde Kitle Eğitim	Motorlu Araç Yolları, Radyo ve TV, Havayolları	Petrol	Petrol, Plastik Maddeler
Beşinci, 1990'lar-?	Mikro-Elektronik ve Bilgisayar Ağları Çağı	Data Ağları, AR-GE, Dünya Ağları, Hayat Boyu Eğitim ve Öğrenim	Enformasyon, Otoyollar, Dijital Ağlar	Gaz/ Petrol Ürünleri	Mikro-Elektronik

Kaynak: Freeman ve Soete, 2003: 78-81; Türkcan, 2009:183'den akt. Gür ve öte., 2017: 55).

1.2.2.1. Sanayi Toplumunda Üretimin Fabrikalaşması

Birinci Sanayi Devrimi olarak ortaya çıkan ilk dalga, Büyük Britanya'daki emek yoğun dokuma tezgahlarının su ve buhar gücüyle mekanikleşmeye başladığı dönem olarak adlandırılmaktadır. Britanya'da başlayan bu dönüşüm süreci ardından Avrupa'nın tümüne ve daha sonra ABD'ye yayılmıştır. Sanayi Devrimi'nin ilk tohumlarını Britanya'da atmasının sebebi olarak Birinci Sanayi Devrimi'ni inceleyen önemli iktisatçılardan Robert Allen, ücretlerin yüksek, sermaye ve enerji maliyetlerinin ise ücrete göre daha ucuz olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır (Gür ve öte., 2017: 54).

Emek yoğun üretimden, sermaye yoğun üretime geçilmesiyle başta tekstil ve demir sanayisi olmakla birlikte üretim, evlerden fabrikalara geçmiştir. Üretimin evden ziyade fabrikada gerçekleşmesi verimlilikte büyük artışların yaşandığını da gözler önüne sermiştir. Makinenin yaygınlaşması ile çalışma saatlerinin de artmış olması gözlerden kaçmamaktadır. Britanya'nın Sheffield ve Manchester gibi sanayi

şehirlerinde bulunan fabrikalarda çalışan işçiler günde yaklaşık 14 ve 16 saat aralığında çalışmışlardır (Allen, 2009'den akt. Gür ve öte., 2017: 54).

Büyük Britanya'da meydana geldiği bilinen ilk Sanayi İnkılabının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı tartışılan bir konu olmakla beraber, Amerikan tarihçisi Profesör Nef tarafından 18.yüzyıl sonları ve 19.yüzyıl başları ile bütünleştirilen, ani bir olay olmayan, kıvılcımlarının 16.yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Mantoux, 1961'den akt. Deane, 2000: 2). Bu süreç içerisinde 1780'li dönemlerde sanayide büyük bir sıçrama meydana gelmekte olup, toplumları ve onların yaşayış biçimlerini de dalga dalga değiştirmeye başlamıştır. Sanayi öncesinde toplum; yoksulluk, durgunluk, tarıma bağlılık, mesleki ihtisaslaşmada yetersizlik ve coğrafi açıdan bütünleşme derecesinin zayıflığı ile çırpırırken, tüm bu kötü şartlar, devrimi meydana getirmenin birer ayağı olmuştur. Birbirini takip eden bu eylem ve eylemlerin gerçekleştirdiği süreçler iki dönem olarak da tasvir edilmektedir. Bunlardan ilki; ilk sıçrama olarak da öngörülen 18. yüzyıl harikası buhar makinesi ve iplik eğirme makinesi (*spinning jenny*) ile üretim ağırlıklı atölye dönemi, diğeri ise; elektrik, içten yanmalı motor, iletişim ve ulaşım imkanlarının had safhada olduğu, bilimsel gelişmelerin yenilikleri sürekli güncellediği fabrika ağırlıklı dönemdir (Castells, 2010: 33-37'den akt. Omay, 2017: 52).

Sanayi devrimi, öncesinde yaşanan tarım dönemine bakarak üretim artışlarına sahne olan bir döneme şahitlik etmektedir. Makineleşme ve buna bağlı olarak fabrikalaşma, toplumunda hayat standardını ve yaşam biçimini farklı bir konuma getirdiği aşikardır. Çalışma açısından irdelenecek olursa şayet, Sanayi Devrimi'nin başkenti olan İngiltere'de çalışanların ağır yaşam ve çalışma koşullarına sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumun ağır koşullar olarak bahsedilmesindeki en büyük etken de öncesinde 16.yüzyılda Yoksullar Yasası⁵'nin uygulamaya konulması olarak vurgulanmaktadır (Marshall, 1993'den akt. Omay,

---

⁵ Yoksulluk Yasası.

2017: 58-59). Yoksullar Yasası, 17. ve 18. yüzyılda zanaatkar ve vasıflı işgücü sayısında da artışa neden olmuştur. Bahsedilen yüzyılda ustanın yanında zanaat öğrenen çıraklar eğitim karşılığında ustalarına ödeme yapmışlardır ve bu durum da yoksul ailelerin çocuklarının ustanın yanında zanaat öğrenmesine engel olmuştur. Yoksullar Yasası ile yoksul ailelerin çocukları sosyal yardım aldıklarından bu masrafı karşılayabilmiş ve zanaat öğrenebilmişlerdir. O dönemin verilerine baktığımızda, erkek çocuklarının üçte ikisinin usta yanında zanaat öğrenen çırak olduğu anlaşılmaktadır (Allen, 2012:25-56'den akt. Omay, 2017: 60).

18. yüzyılın sonlarında yoksul yasalarında yapılmış olan bazı düzenlemeler ile sosyal harcamaların yükselmesi, temel ihtiyaçlar dışında yapılan yardımların insanları aylaklığa ve ahlaksızlığa yönlendirdiği ortaya çıkmıştır (Marshall, 1993: 16'den akt. Omay, 2017: 61). Bu durumun sonucunda da 19. yüzyılın başlarında liberalizmin bir zafer tacı olarak, Yoksullar Yasası kaldırılmış olup yoksulları açlık ile terbiye etme dönemi başlamıştır (Wallerstein, 2011:26'den akt. Omay, 2017: 61-64). Sürecin dönüşümü sonrasında bakıldığında 18. yüzyıl yoksullarının dahi belli bir yaşam standardına eriştiği görülmektedir. Bu nedenle de Yoksullar Yasası fiili olarak kaldırıldığında açlık ile terbiye edilen yoksullar ağır şartlar altında çalışmayı kabul etmişlerdir.⁶

Sanayi Devrimi sırasında İngiliz işçileri çetin koşullar altında çalışırken büyük bir yaşam savaşı vermişlerdir. İlk etapta bu döneme geçiş, emeğin özgürleştirilmesi olarak gösterilse de akabinde yaşanan nüfus patlaması süreci daha karmaşık bir hale getirmiştir. Sonuç olarak süreç farklı değişim ve dönüşümler ile ilerlemiştir (Weartmouth, 1959: 11-28'den akt. Omay, 2017: 66).

---

⁶ Weartmouth'un Yoksullar Yasası fiilen ortadan kaldırıldığında açlık ile terbiye edilen yoksulların kabul ettiği çalışma şartları şu şekilde açıklanabilir (Weartmouth, 1959: 11-28 ; Omay, 2017: 65) :

- Kısa süreli çalışmaya tahammül etmektedirler,
- Uzun çalışma saatlerine tahammül etmektedirler,
- Düşük ücrete çalışmaya tahammül etmektedirler,
- Hayati riskleri olan işleri yapmaya tahammül etmektedirler.

19. yüzyılda Karl Marx ve Friedrich Engels'in yaptığı çalışmalar ile yoğurulan sosyalist düşünce biçiminin işçi sınıfını biçimlendirmeye başlamasıyla sanayileşen ülkeler bahsedilen konu ile ilgili çözüm bulma telaşına kapılmışlardır. Eş zamanlı ortaya çıkan refah devleti ile de işçilerin çalışma şartları ve kazandıkları ücretler asgari düzeyde de olsa iyileştirilmiştir. Bu iyileşmelerin özellikle Almanya ve Büyük Britanya gibi sanayileşmiş ülkelerde gerçekleşmesinin sebebi işçilerin sosyalist düşünce biçimlerinden etkilenip ülkenin ekonomik ve siyasi yapısına isyanın önünü kapamak olmuştur (Gür ve öte., 2017:108).

Tarihsel süreç içerisinde iş gücü toplumsal sınırlar içinde tutulmuş olup kölelik adı altında o şartlarda çalışmış olan köleler ile ağır şartlar altında çalışan işçiler arasında büyük bir fark vardır. Bunun sebebi de kölelerin sahip olmadığı fakat işçilerin sahip olduğu sivil haklardır. En basit tabir ile açıklayacak olursak, işçiler kimsenin malı değildir. Bunun bir sonucu olarak ve sahip oldukları ekonomik durum ile yeni bir toplumsal sınıfı oluşturmuşlardır (Caplow, 1964: 284'den akt. Yazıcı, 2010: 94). Kölelerin aksine ücretli çalışan işçiler, işveren ile yasal anlamda eşit sayılmış işveren ile sözleşme imzalamışlardır. Bu sözleşme karşılığında da işçi, ücret olarak adlandırılan tazmin bedeli karşılığında emeğini satmaktadır (Yazıcı, 2010: 94).

20. yüzyıl itibari ile ücret olarak adlandırılan tazmin bedeli karşılığında satılan emeğin, herhangi bir ticaret unsuru gibi kabul edilmeme görüşü Sanayi Toplumu içerisinde büyük yankı uyandırmış ve Sosyal Adalet olarak bahsedilen girişimler sonrasında bu terim temel ilke haline gelmiştir. Sosyal adalet ilkesi ile de Birinci Dünya Savaşı (*World War I*) sonunda Uluslararası Çalışma Örgütü (*International Labour Organisation*) kurulmuştur (Simon, 1971: 132'den akt. Yazıcı, 2010 :95).

Modern işçilik Sanayi Devrimi ile değişen ve dönüşen toplumda, Avrupa'nın bölgelerinde farklı dönemlerde ortaya çıkmıştır. İngiltere'de 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkarken, Fransa'da 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfı (modern işçilik), işçilerden oluşan sosyal bir

sınıf olmakla beraber işçi sınıfının temelini oluşturan ve elleri ile iş yapan emekçilerle aynı anlamı taşımaktadır. Çalışan insanlar, ancak ve ancak kalıcı işçi olup düzenli maaş aldıkları takdirde proletaryanın⁷ birer üyesi olabilmişlerdir (Aron, 1992: 366'den akt. Yazıcı, 2010: 101).

Amerika'da, proletarya terimini anlamlandıran kalıcılık ve düzenli maaş alabilme kriterleri fazla bilinmemekte olup proletarya kültürü pek gelişmemiştir. Avrupa'da bu kadar yüksek oranda biliniyor olma sebebi ise Avrupa'da dönem içerisinde yaşanmış olan yoksulluk ve düşük yaşam standartları olmuştur. Fakat bu düşük standartlar insanların çalışmaması ile bağdaşmamalıdır. Ne var ki bahsedilen süreç içerisinde savaşlar olmuş ve buna bağlı olarak da enflasyon ile ekonomik bir çöküş yaşanmıştır (Braudel, 1993: 546'den akt. Yazıcı, 2010: 102).

Tüm bunlar meydana gelirken İngiltere'yi dünyanın iş merkezi haline getiren durum ise tabii ki pamuklu sanayi olmuştur. Sanayi devriminin arifesinde özellikle yünlü dokuma imalatı önemli bir rol oynamıştır. Bunun en önemli sebebi de İngiltere'nin yeşil ve gür çayırlarında koyun yetiştirilmesi olmuştur. Bu koyunlar yüksek ve kaliteli yünler sağlaması sebebiyle ortaya çıkan mamul mal özellikle dünya üzerindeki soğuk kesimlerden çok talep görmüştür. Bahsedilen dokuma tüm aile üyelerinin yer aldığı bir ev içi sanayiden oluşmuştur. Çocuklar ham pamuğun temizliğinden ve taranmasından sorumlu iken kadınlar iplik eğirir erkeklerde kumaşı dokumuşlardır. İngiltere'de yer alan pek çok hane tarımın yanında ek gelir kazanma amacıyla işgücü talebinin düşük olduğu mevsimlerde geçici bir istihdam kaynağı olarak bu işi yapmışlardır (Güran, 2000: 76-77).

18. yüzyılda Arkwright tarafından patenti alınan ve su gücü ile işleyen iplik makinesi ile pamuk ipliği üretilerek keten karışımı olmayan ünlü İngiliz pamuklu kumaşı yaratılmıştır. Su gücü ile işleyen bu makine daha başlangıcında bir fabrika makinesi olarak işlev görmüştür ve bu makine

---

⁷ Marksist teoride proletarya; üretim araçlarına sahip olmayan, emeğini satarak yaşamını devam ettiren emekçi sınıfın genel adıdır (Mahfi Eğilmez, 2018).

ev sanayisinden kopuşun ilk nedenlerinden olmuştur. Birkaç yıl sonra Crompton iplik yapma makinesinin patenti alıp, su gücü ile çalışan diğer makine ile özellikleri birleştiren daha düzgün ve kaliteli ipler ortaya çıkmıştır. Böylelikle İngiltere'nin kumaş kalitesi daha da üst seviyelere taşınmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak da Arkwright'ın patenti iptal edilerek, iplik makinesi herkes tarafından temin edilebilir hale gelmiştir. Aynı yıl içerisinde Boulton ve Watt ikilisinin buhar motoru, bir iplik fabrikasında ilk kez kullanılmıştır. Böylelikle yeni bir üretim sistemi olan büyük ölçekli fabrika sistemi ortaya çıkmıştır (Güran, 2000: 78-79).

İplik makinesinin icadı ile başlayan dönüşüm dalgası toplumu da etkilemiştir. İnsan ve hayvan gücüne dayalı üretim biçiminden, makine gücünün hâkim olduğu üretim biçimine geçiş bir diğer deyişle emek yoğun üretim sisteminden, sermaye yoğun üretim sistemine geçiş önlenemez bir gelişme sürecini de başlatmıştır (Çelik, 2009: 92). İmalathanelerden, dev fabrikalara doğru yaşanan değişim sürecinde; nüfusun üretim ayağını oluşturan işçi sınıfını da şekillendirmiştir (Ören ve Yüksel, 2012: 45-46). Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan ve şekillenen işçi sınıfı, çalışma hayatının aktörlerinde de değişim yaşamıştır. Endüstri Devrimi öncesinde mevcut olan loncalar, 18.yüzyıl sonlarına doğru önemini kaybetmiş ve lonca sistemi içerisinde yer alan usta-çırak kavramı da patron-işçi kavramına dönüşmüştür. Bununla beraber usta-çırak arasında olan dayanışma olgusu yerini patron-işçi arasındaki dikey çatışmaya bırakmıştır. Sanayi sonrası geliştirilen Fordist üretim tekniği içerisinde aşırı iş bölümüne yer vererek işçinin sürekli aynı işi yapması işçinin, işe yabancılaşmasına da neden olmuştur (Mahiroğulları, 2011:43). Dolayısıyla işçi kendi emeğinin bütününe olduğu kadar üretimi gerçekleştirirken kullandığı araçların bütününe de yabancılaşmıştır (Edgell, 2012).

Sanayi toplumu, iş bölümünün ve uzmanlaşmanın geliştiği nüfusun arttığı, birincil ilişkilerin azaldığı, ikincil ilişkilerin öne çıktığı bir toplum türüdür (Şimşek, 2003: 3). Saint Simon'a göre, bu dönem toplumu, kişisellikten kopmuş bilimselliğin egemen olduğu toplum olarak

anılmaktadır (Göle, 1998: 24). Bu yaklaşım zamanla 20. Yüzyılın sanayi toplumuna damgasını vuran Taylorist (Fordist) üretim biçimleri ile uygulamaya geçirilmiştir (Bozkurt, 2012: 10). Bu dönem içerisinde çalışma, endüstrileşme öncesine göre daha disiplinli ve kurallara dayalı sistem ile yoğun bir sınıai işgücünü ifade etmektedir. Sanayi toplumunda, yoğun emek zamanla yoğun sermaye olarak kullanılmış ve son aşamasında ise yoğun bilgi olarak karşımıza çıkmıştır (Keser, 2009: 21).

Endüstri toplumu, bilimsel pozitif düşüncenin de gelişimi ile o dönemde insanlık adına örnek bir toplum olmuştur. Bu toplum yapısı evrensel etkileriyle birlikte diğer toplumlarında kaçınılmaz bir şekilde bahsedilen yapıya dönüştüğü görülmektedir. Avrupa toplumlarının ana özelliğini oluşturan işin bilimsel olarak örgütlenmesi, diğer tüm örgütlenmelerden çok daha etkili olduğu nedenlerinden biri olarak gösterilebilmektedir. Dolayısıyla da refah ve güç adına bu unsurun keşfi ile endüstri toplumuna geçiş insanlığın tümü için kaçınılmaz olmuştur (Aron, 1978: 84).

1.2.2.2. İş Bölümü ve Uzmanlaşma

Bahsedilen dönüşüm süreçlerinde, en köklü değişim çalışma hayatında olmuştur. Bu dönüşüm sürecinde işin örgütlenmesinde de ortaya çıkan bazı değişimler görülmüştür (Bozkurt, 2012: 113-114). Max Weber, idari yönetim alanına katkıda bulunan en önemli kişilerden biri olarak (Aktan, 2011: 391), geleneksel örgütlenme yönteminin o dönemin işletmelerine cevap veremediğini vurgulayan daha kapsamlı bir teori geliştirmiştir. Weber'in 'İdeal Tip Bürokrasi Teorisi' olarak adlandırdığı teorinin ana özelliği ileri düzeyde iş bölümüdür (Hicks ve Gullet, ty:136-137'den akt. Bozkurt, 2012: 114). İkinci bir özelliği ise, dev kuruluşlar halinde faaliyet gösteren endüstriyel kuruluşlar içinde küçük parçalara bölünmüş bu işlerin koordinasyonunu sağlamak için otoriterin merkezileştirilmesi üzerinde durulmuştur (Bozkurt, 2012: 115). İşin örgütlenmesi açısından teorik anlamda faydalı görüşler ortaya atmış olan Weber'in teorisi,

uygulamada Taylor'un bilimsel yönetim kuramı ile eşleşmiştir (Bozkurt, 2012: 115-116).

Taylor, işin örgütlenmesi konusunda Weberyen teoriden etkilenecek, bahsedilen bu teorik boyutu uygulamaya geçirmiştir (Bozkurt, 2012:116). Yönetim alanındaki düşünceleri ile Taylor, iş görme yöntemi, işçi-işveren ilişkileri, işçilerin iş ortamındaki tutumları vb. konularda da çeşitli görüşler ortaya koymuştur (Asunakutlu ve Coşkun, 2002: 162). Taylor'un iş kavramı üzerine çalıştığı dönemde, işçiler ve işverenler arasında büyük gerilimler yaşanmış, yaşanan bu gerilimler üzerine Taylor verimlilikte artışı sağlayarak her iki tarafın da kazançlı çıkabileceğini düşüncesiyle harekete geçmiştir (Drucker, 1994: 55'den akt. Bozkurt, 2012: 116). Taylor'un harekete geçtiği düşüncesinde üzerinde durduğu bazı temel karakteristikler olmuştur. Bunlar; babadan kalma yönetim anlayışı yerine bilimsel yönetimin kurulması, çatışmanın yerine uyumun getirilmesi, bireycilikten ziyade iş birliğine odaklanması, sınırlı üretim yerine maksimum üretimin olması ve son olarak her insanın etkinliğinin ve refahının maksimum düzeye çıkarılması olarak sayılabilmektedir. (Hick, ty: 181'den akt. Bozkurt, 2012: 117).

Taylor'un bilimsel yönetim anlayışı, Henry Ford'un kendi otomobil fabrikasında sipariş usulü üretimden seri üretime yönelmesine neden olmuştur. Ford, Model T arabayı daha geniş kullanıcı kitlesine satmak için daha uygun fiyata fazla miktarda üretmek istemiştir. Bu amaç doğrultusunda da üretim maliyetlerini azaltıp üretim miktarını arttıran yeni üretim metodunu uygulamaya koymuştur (Yüksel, 2017: 3). Devam eden süreçte ileri düzeyde iş bölümü ve standartlaşmayı iyi bir şekilde uygulayarak verimlilikte büyük artış yakalamıştır. Aynı zamanda Ford, yalnızca işçiler arasında değil iş bölümünü mühendislikte de bölmüştür. Böylece kimi mühendisler montaj işinde ustalaşırken kimisi de makine işletiminde uzmanlaşmıştır (Bozkurt, 2012: 120).

Sanayi Devrimi ile el zanaatlarının yerini makine aldığı anda üretimde de standartlaştırılmanın önü açılmıştır. Üretimin standartlaştırılması

doğrudan bu üretim yerlerinde çalışan işçileri de standartlaştırmıştır. Tüm işçilerin aynı saatte işbaşı yapması, aynı hızda çalışıyor olması standartlaştırılmanın en çarpıcı örnekleri olarak gösterilmektedir. Bu durumun nedeni olarak da hem üretimde hem işçide herhangi bir şeyin sekteye uğraması eskisinden çok daha farklı olumsuz etkiler yaratması olarak açıklanmaktadır (McNeill, 2008: 593).

Kısaca Sanayi Devrimi'nin getirmiş olduğu sanayileşme kavramı ile teknoloji ortaya çıkmış ve bunun bir sonucu olarak da teknolojik iş bölümü ve teknolojiye bağlı yönetim anlayışları meydana gelmiştir (Ören ve Yüksel, 2012: 52). Böylelikle de çalışmanın sanayi toplumundaki evrimi gözle görülür bir netlik kazanmıştır.

1.2.2.3. Taylorizm ve Fordizm Yaklaşımları

Birinci Sanayi Devrimi'nden sonra ikinci bir dalga olarak karşımıza çıkan İkinci Sanayi Devrimi'nde yukarıda da bahsi geçen ABD'li mühendis Frederick Winslow Taylor'un geliştirdiği yönetim sistemi şirketleri tesiri altına almıştır. Yönetime ilmi bir bakış açısı kazandıran Taylorizm isimli bu sistem verimi maksimum seviyeye çıkarmayı hedeflemiştir (Gür ve öte., 2017: 60). Taylorizm'de asıl olan bilimsel yönetimin hedefi, üretimi ve verimi arttırmak için mümkün olduğunca, kişiyi çok çalıştırmaktır. Çok çalışan kişi ilave ücret alarak ödüllendirilmiştir (Cooke, 1913'den akt. Köroğlu ve Koç, 2017: 5-6). İnsan doğası gereği işi ağırdan alma gibi bir eğilimde bulunabileceğinden, Taylorizm çalışanları kontrol altına alan merkezi bir yönetim sisteminin gerekliliğini vurgulamaktadır (Ansal, 1999'dan akt. Gür ve öte., 2017: 60). Taylorizm yaklaşımında üretim süreci, işçilerin öncelik sırasına bırakılamayacak kadar önemli olduğunu belirtmektedir (Gür ve öte., 2017: 60).

Taylorist yaklaşımda, üretim sürecinin sistematik bir analizi yapılarak işler yönetim aracılığı ile küçük parçalara ayrılmalı, işin nasıl ve ne kadar süre içerisinde yapılacağına dair bazı standartlar oluşturulmalı ve

böylelikle parça başına verimi arttırmaya yönelik teşvik edici ücret anlayışı oluşturulmalıdır. Bu şekilde işleyen bir sistemde, işçiler düzenli olarak denetlenerek, onların işi ağırdan alma ve kaytarma eğilimde olma durumlarını en az seviyeye indirgenmesi amaçlanmaktadır. Üretimin standartlaştırılmasıyla işçilerin herhangi bir yetenek veya beceri ortaya koymadan yalnızca kendilerine verilen talimatlara uymaları beklenmektedir (Gür ve öte., 2017: 60-61).

Bir diğer ABD’li girişimci olan Henry Ford da Taylor ile hemen hemen aynı dönemlerde Fordizm olarak adlandırılan bir üretim sistemi geliştirmiştir. Fordizm’in de sahip olduğu temel ilkeler açısından Taylorizm ile benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Fordist anlayış çerçevesinde üretim süreci, belli başlı küçük parçalara bölünmektedir. Bölünen bu parçalara göre de işler yapılış sırasına göre hat üzerine sıralanmaktadır. (Gür ve öte., 2017: 61). Bu sistem içerisinde üretim hattına sıralanan işçilerin sırası geldiği zaman makinelerini ve aletlerini kullanarak verilen talimatı yerine getirmeleri istenmektedir. İş kaybını asgari düzeye indirebilmek için iş bölümü, seri çalışma ve süreklilik temel alınmakta ve üretimi maksimum seviyeye çıkarmak amaçlanmaktadır (Gür ve öte., 2017: 61).

İkinci Sanayi Devrimi sırasında buhar gücü ve demiryolları bu sürecin önemli hatlarından olmuştur. Ulaşım ağının gelişmesinde de demiryolları ile ilerlemeler kaydedilirken, hammadde temininde ulaşımın kolaylaşmış olması ile büyük ölçüde hızlanmış bulunmaktadır. Demiryolları inşası ile ürünlerin yeni ve çevresinde yer almayan daha uzak pazarlara ulaştırılması mümkün olmaya başlamıştır. Böylelikle de üretimde makineleşmenin gelişimine bağlı olarak seri üretim yaklaşımında ciddi verimliliğe ulaşırken, ulaşımın gelişmesi ile beraber de üretim hacminde büyük artışlar gerçekleşmiştir (Gür ve öte., 2017: 61-62).

Teknolojik ilerleyişler ile istihdam arasında gerginlikler 20. yüzyılın başlarında kendini tekrar göstermeye başlamıştır. Seri üretimin yaygın

hale gelmesi ve akabinde 1929 Büyük Buhran⁸'in yaşanması ile işsizlik artmış, teknoloji ile sanayide yaşanan değişim ve dönüşümlerin istihdam dostu olmadığı yönünde fikirleri kuvvetlendirmiştir. Günümüzde de sıkça duyduğumuz teknolojik işsizlik kavramı o dönemlerde tartışılmaya başlanmıştır. 1931 yılında *Economic Possibilities for Our Grandchildren* (Torunlarımız için Ekonomik Olanaklar) isimli çalışmasında teknolojik işsizlik tanımı yapan John Maynard Keynes, teknolojik işsizlik isimli bir hastalık ile mücadele edildiğini, bu kavramın emek kullanımını sırasında tasarruflu işler gerçekleştirmek amacıyla ortaya çıkan icatların işsizliği oluşturduğunu ve işsizliğin emeğin yeni kullanım alanı bulma hızından daha hızlı ilerlediğini vurgulamıştır (Gür ve öte., 2017:108-109).

1.2.2.4. Çalışma İlişkileri ve Sendikalar

Sanayi devrimi ile görülmeye başlanan kapitalist üretim biçimi ile sınıai sömürünün ön planda olması işçilerin çalışma koşullarının kötüleşmesine, ücretlerin yoksulluk seviyesine inmesine, çocukların ve kadınların ağır şartlar altında çalıştırılmasına neden olmuştur. Bahsedilen bu nedenler de sınıf çatışmalarını ortaya çıkarmış ve işçi sınıfının örgütlenmesine yol açmıştır (Gümüş, ty:7).

Sendikaların ortaya çıkmasından daha evvel çeşitli işçi örgütleri ortaya çıkmıştır. Bazı ülkelerde yardımlaşma sandıkları adı verilen birlikler kurulmuş, bazılarında ise işçi eğitim dernekleri adı verilen kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Avrupa ülkelerinde henüz sınıai sömürü başlamadan önce sendikaların atası olarak nitelendirilen, loncalardaki usta-kalfa ilişkisinde usta baskısı ve sömürüsüne dayanamayan kalfaların oluşturduğu kardeşlik örgütü isimli teşkilat kurulmuştur (Koç, 1998).

İlk defa İngiltere'de bir bölge içerisinde yaşayan işçilerin çıkarlarını koruma amacıyla kurulan dostluk örgütlerinin ortaklaşa yaptıkları faaliyetleri anlatan sendika kavramı günümüzdeki anlamını 1839 yılında

---

⁸ 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan ve uluslararası platformdaki tüm piyasaları etkileyen ekonomik krizdir (Buluş ve Kabaklarlı, ty:1-2).

elde etmiştir (Tokol ve Alper, 2017: 78). Çalışma ilişkileri kapsamında ele alınan sendikaların çekirdeği olarak ortak menfaatler içerisinde bütünleşen aynı işkolundaki işçilerin kurduğu dernekler olmuştur (Güran, 2000: 141). Sendika kavramı, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi ülkelerde işçi örgütlerini kastediyorken Fransa ve Türkiye gibi ülkelerde ise aynı anda işçi ve işveren örgütlerinin her ikisinden de bahsetmektedir (Tokol, 2002).

Dünya tarihi incelendiğinde, biri ekonomik biri siyasi olmak üzere 18. yüzyıl içerisinde yaşanan iki devrim sendikalaşma ile ilgili kıvılcımların çıkmasında itici bir güç oluşturmuştur. 1789 Fransız ihtilali ile liberalizm, milliyetçilik ve eşitlik gibi ilkeler ön plana çıkmıştır. Bu ilkeler içerisinde yer alan liberalizm ilkesi ekonominin belirleyici bir faktörü olmuştur. Emekten başka herhangi bir geçim kaynağı bulunmayan işçi, tüm üretim anahtarlarına sahip olan işverenin karşısında zayıf kalmıştır. Bu nedenle de işçiler için çalışma şartları günden güne daha kötüye gitmiştir. Liberal sistemin meydana getirdiği tesir ile, işçilerin örgütlenmesi 1799 yılında *Combination Act* (Kombinasyon Yasası) ile yasaklı hale gelmiştir (Koray, 2000: 69'dan akt. İnceler, 2012).

1824 yılında İngiltere'de işçilerin örgütlenmesini önleyici yasalar kısmen kaldırılarak bazı meslek ustaları ve vasıflı işçileri içerisine alan sendikalar kurulmaya başlanmıştır. Bu sendikalar vasıfsız işçileri üyeliğe kabul etmeyerek sanayi devriminden önceki lonca tipi örgütlenmelerin gelişmiş hali olarak nitelendirilmiştir (Pıçak ve Kadah, 2017: 201). İşveren tarafından işçilerin örgütlenerek oluşturduğu sendikaları sosyal kanat olarak görmeleri ise sendikaların yasal olarak tanındıkları tarihten çok daha sonraki tarihte gerçekleşmiştir (Tokol, 2000(1): 24-25'den akt. Tokol, 2015: 23).

1850'li yıllarda sosyalist teoriler ilk olarak Fransa'da ortaya çıkmış akabinde diğer Avrupa ülkelerindeki düşünce sistemlerinde görülmeye başlamıştır. Bu düşünce sistemi arasında en popülerleri de Marx'ın teorisi olmuştur. Bahsedilen sosyalist teorilerin kullanılması ile işçi sınıfı sınıf

mücadelesine örgütlenme ile başlamıştır. Sınıf mücadelesinin ilk etabını da 1848 Devrimi oluşturmaktadır (Tuna ve Yalçıntaş, 2011'den akt. Aksungur ve Topalhan, 2019: 17).

1880'li yıllara gelindiğinde ise sanayi ülkelerinde ortaya çıkan sosyal muhalefet, işçi sınıfı ile ilgili korumacı yasaları onaylamıştır. Bu yasaların kabulü beraberinde sosyal hayatı da şekillendirmiştir. Bu yasa içerisinde hastalık, kaza, işsizlik ve yaşlılık gibi durumlarda işçilere teminat verilmekte olup sendikal hareketlerinde önü açılmıştır. Toplumsal problemlerin önüne geçebilmek amacıyla uygulanan bir araçta sosyal politika⁹ olmuştur (Taşçı, 2012'den akt. Aksungur ve Topalhan, 2019: 17).

20. yüzyılda sınıf savaşımını kurumsallaştıran sanayi toplumu (Taşçı, 2012'den akt. Aksungur ve Topalhan, 2019: 17), I. Dünya Savaşı ve Kara Perşembe olarak da nitelendirilen 1929 Ekonomik Kriz'den olumsuz yönde etkilenerek akabinde sendikal gelişmeleri de etkilemiştir. Hatta 1929'da meydana gelen ekonomik bunalım sonrasında otoriter devlet düzeninin ortaya çıkması sendikalaşmayı engellemiştir. Sendikalar yine 2. Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenmiş olsa da savaş bitiminden Petrol Krizi'nin yaşandığı 1970'li yıllara kadar birçok ülkede en iyi dönemini yaşamıştır. Bahsedilen dönem içerisinde sendikalar kurumsal ve hukuki binalarını sağlamlaştırarak hem siyasi hem de toplumsal aktivitelerini çoğaltmışlardır (Tokol, 2015: 23-24).

Petrol krizinin başlaması, teknolojik alanda mevcut ilerleyişin hızlanması, üretimin esnekleşmesi, teknolojiye bağlı olarak artan işsizlik, sermayenin global anlamda teşekkül kurması gibi olayların ortaya çıkması (Yorgun, 2007(2): 319'dan akt. Tokol, 2015: 24) sendikaların

---

⁹ Toplumdaki farklı sınıflar içerisinde meydana gelen ekonomik ve sosyal başlıkları ortadan kaldırmak, ortadan kaldırılamıyorsa asgari düzeye indirmek, toplumdaki uyumu sürdürmek ve toplumsal krizlerin önüne geçmek için tasarlanan, karar verilen ve uygulamaya konan politikalara sosyal politika denilmektedir (Önsal, 2017: 456).

altın çağını sona erdirip, yavaş yavaş siyasi ve ekonomik güçlerini kaybetmelerine yol açmıştır (Balcı, 1999: 16'dan akt. Tokol, 2015: 24).

1990'lı yıllara gelindiğinde, önceki yıllarda yaşanan olumsuzluklar sendikaların kendilerini tekrardan gözden geçirmelerine neden olmuş ve neredeyse her ülkede sendikal yeniliğe gidilmiştir. Literatürde bu duruma sendika hareketinin yeniden canlanması denilmiştir (Selamoğlu, 2004: 51'den akt. Tokol, 2015: 24).

Sanayi ötesi toplum düzeni temelli sendikaların geleceği irdelendiğinde, bazı iddialar çerçevesinde sendikal yapıların geri planda kalacağı söylenmektedir. Bu iddialar karşısında bazı gelişmelerin meydana gelmesi nedeniyle bu olumsuz iddialar askıda kalarak onların aksine sendikaların döneme uygun olarak gerekli değişimi uygulayarak üye sayısının azalmasını önleyeceği ve hatta arttıracığı öngörülmektedir (Yorgun, 2007: 324).

2. BÖLÜM

SANAYİ ÖTESİ TOPLUMDA ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ

2.1. Sanayi Ötesi Dönüşümün Gelişimi

Sanayi toplumları, endüstriyel mal üretiminin egemen olduğu toplumlar iken (Aron, 1997: 85), sanayi ötesi toplum farklı paradigmalara dayanan bir toplum türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Bozkurt, 2012: 68). Sanayi Devrimi sonrasında ağır sanayi, fabrikasyon ve üretime dayalı ekonomiden, hizmet ve bilgiye dayalı üretime geçiş yapılmıştır. Böylece, endüstri toplumunda stratejik kaynak olarak görülen sermaye sanayi sonrası dönüşüm sürecinde yerini bilgiye bırakmıştır (Bozkurt, 2012: 36-38). Yeni toplumun merkezinin bilgiye kaymasıyla bilgi ve enformasyon sektörü ortaya çıkmıştır ve sektörün meydana getirdiği sonuçlara uyum amacı ile örgüt ve işletmelerde yaşanan evrimler, yeni çalışma modellerinin doğmasına neden olmuştur (Keser, 2009: 24-25).

Üçüncü Sanayi Devrimi olarak da adlandırılan bu dönem 20. yüzyılın son çeyreğinde elektronik ve iletişim alanlarında ciddi gelişmelerin ortaya çıkması ile üretimden otomasyona doğru yolculuğun sonucunda ortaya çıkmıştır (Gür ve öte., 2017: 62). 1980’li yıllarında da devam eden teknoloji trendi, bilgisayar sektörü olmak üzere birçok alanda yeni iş sahalarının oluşmasına neden olmuştur (Ford, 2018: 73). Bilgisayar yazılım desteği ile üretimde otomasyon sürecine geçilirken elektronik, teknolojik ve IT¹⁰ sistemleri üretimin farklı alanlarında da kullanılmaya başlanmıştır. O dönemde sanayi ve teknoloji sektörlerini yönlendiren yazılım, mikro-elektronik, fiber optik, mikroçipler, lazer, internet ve veri bankaları gibi yenilikler yer almıştır. Özellikle mikro-elektronik ve bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim ve dönüşümler akabinde üretimin otomasyon süresini de hızlandırmıştır (Gür ve öte., 2017: 62-63).

---

¹⁰ Information Technology (Bilgi Teknolojisi).

İşletmeler için büyük önem taşıyan bilgisayar ve ağ işleri dönemin en kalite işlerin başında gelmektedir. Bu kaliteli işlerde çalışan kişilerin maaşları da paralel olarak artış gösterse bile üretimde ışık hızıyla ilerleyen büyümenin gerisinde kalmaktadır. 2000’li yıllara gelindiğinde bilgi teknolojisi ilerlemeye ara vermeden devam etmekte ve yeni inovasyonlar sistemlere entegre oldukça üretkenlik daha da artmaktadır. İşletmelerin otomasyona geçmesi, bilgi işlem bölümlerinin bulut bilişime kayması ile 1980 ve 1990’lı yıllar içerisinde ortaya çıkan birçok kaliteli iş ortalıktan kaybolmuştur. Bilgi teknolojisinin gelişimi öyle bir hale gelmiştir ki insan müdahalesi olmadan bir uçağı kaldırıp, uçurup, indirebilmek mümkün olmuştur (Ford, 2018: 73-74).

Enformasyon toplumu düşüncesinin kuramcılarında olan ve ‘Bilgi’yi teorisinin başına koyan Daniel Bell, bilginin sanayi sonrası toplumunu tanımladığını belirterek, bu toplumu hizmet toplumu olarak ele almaktadır (Baran, 1992:57-58). Bell, bilgisayarın kendi kendine sanayi toplumunun birçok işlemini dönüştürebileceğini fakat enformasyon toplumunu doğurmuş olan bilgisayar ile paralel düzeyde ilerleyen telekomünikasyonun birleşimi olduğunu vurgulamaktadır. Yeni enformasyon alanı ile de her şeye her yerden ulaşmak teknik olarak mümkün hale gelmişken aynı zamanda ekonominin de küreselleşmesi ve bilginin anbean yayılmasını sağlanabiliyor olması bu çağa ait bir gelişme olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla tüm bu birleşim hali, dünyayı birbiri içine geçen bir bilgi ağı içerisine sokmaktadır (Kumar, 2013: 22’den akt. Samsun, 2017:).

Bir diğer dönem kuramcılarında olan Alvin Toffler ise, bu dönemin bir yanının teknolojik diğer yanının ise anti-endüstriyel olduğunu dile getirmiştir. Bilgisayar ile telekomünikasyonun iç içe geçtiği bu dönemin yalnızca üretimden, perakende satışta ve iş hayatında değil aynı zamanda işin niteliğinde ve ailenin yapısında da rol oynayan bir süreç olarak yorumlamıştır (Baran, 1992: 61-62). Sanayi ötesi toplumda yükselişe geçen hizmet sektöründe, reklamcılık, bilgisayar, multimedya teknolojisi, mühendislik, mimarlık ve muhasebe, finans gibi ileri teknoloji ve bilgiye

dayanan mesleklere kayma görülmektedir. Bu kayma ile işin yapılış şeklinin yanında işi yapan meslek grupları da değişim ve dönüşüme uğramıştır (Aykaç, 2000). Yeni üretim düzenini tanımlama da en çok kullanılan kavram esnek üretim olmuştur. Git gide yaygınlaşmakta olan bu kavram da üretim biçiminde işin örgütlenmesinin kökten bir dönüşüme uğradığını gözler önüne sermektedir (Bozkurt, 2012: 127).

Bu dönemde yaşanan kökten dönüşümler dönemin şirketlerinin yönetim anlayışlarında da ciddi değişimlerin oluşmasına yol açmıştır. Dikey bir hiyerarşi içerisinde olan ilişki yatay hiyerarşiye doğru geçişe başlamıştır. Özellikle Japonya'nın sanayileşme stratejisine olan bakış açısı ilgi toplamaya başlayınca alternatif yönetim anlayışlarına yönelim yaşanmıştır. Toplam Kalite Yönetimi¹¹ ve Tam Zamanında Üretim (*Just in time production*) gibi sistemler çalışanların görev alımlarında esneklik sağlarken diğer taraftan da müşteri memnuniyetini amaçladıkları listenin en üst sıralarına almaktadır. Böylelikle kas gücünden beyin gücüne geçiş yapan yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır (Gür ve öte., 2017: 63). Her şey bu şekilde değişim ve dönüşüm içerisindeyken Drucker'da, sermaye ve zenginliğin ortaya çıkmasında tetikleyici etken olan bilginin; ekonomi ve eğitim açısından okullarda da bazı zorlu istek ve yeniliklerin getirildiğini vurgulamaktadır (Drucker, 1993: 237).

2.1.1. Fordist Kriz ve Post-Fordizmin Yükselişi

Otomotiv endüstri şirketine sahip olan Henry Ford, 1900'lü yıllarda Fordizm kavramını geliştirerek kendi fabrikasında Fordist üretimin ana yapısı olan bant sistemini içeren organizasyon şeklini uygulamaya almıştır. Organizasyona göre, mikro parçalara ayrılan işler, uygulama sırasına göre hat üzerinde sıralanmaktadır. Bu durumun amacı da üretim sırasında çalışanın parça almak veyahut makine kullanabilmek için farklı

---

¹¹ Başta Japon firmaları olmakla beraber dünyadaki birçok kuruluşun ekonomik başarılarına imza attığı temel faktör olan Toplam Kalite Yönetimi, bir kurumda yer alan tüm faaliyetlerin sürekli olarak iyileştirilmesi ve organizasyon içerisinde yer alan çalışmaların aktif katılımı ile tüm çalışanların, müşterilerin ve toplumun memnun edildiği ve böylelikle karlılığa ulaşma biçimi olarak açıklanmaktadır (West ve öte., 2000: 113; Altınok, 2001: 206)

yerlere gidip gelerek vakit kaybedilmesini önlemektir (Ansal, 1999: 10'dan akt. Keser, 2012: 95).

Ford'un kendi otomobil fabrikasında kullandığı ve aynı zamanda kitlesel imalatın sembolü Fordizm haline gelen seri üretim sistemi bir diğer adı ile Ford'un T-Modeli ile emek düzeneği gelişerek, çalışanların kendi çalışma süratlerindeki etkileri yok edilmiştir (Öcal, 1995'ten akt. Keser, 2012: 95). Çalışanlar devamlı aynı işi tekrarlamış olmalarından dolayı yaptıkları işte aşırı derecede uzmanlaşmışlardır. Bunun en etkin örneği de Ford'un otomobil fabrikasında görülmektedir (Keser, 2012: 96-97).

Marx'ın yabancılaşma kavramından yola çıkan bazı yazarlar Fordist çalışmanın, işgücünü niteliksiz hale getirdiğine dair iddialarda bulunmaktadır. Bu yazarlardan Blauner, teknoloji ile işçinin işine karşı yabancılaşmaya başladığını belirtmektedir (Grint, 1998: 324'ten akt. Keser, 2012: 97). Yabancılaşmanın temelini, emek piyasaları üzerinde yaptığı iş ile bağı olmayan vasıfsız işçiler atmış olmakla beraber (İlhan, 2008'den akt. Gümüş, ty:20-21) zaman içerisinde vasıfsız işçilerin yerini vasıflı kimselerin alması ile yabancılaşma düzeyinde de azalma görülmüştür (Erkal, 1984: 11).

1970'li yıllara gelindiğinde, işçilerin aşırı uzmanlaşarak işlerine yabancılaşması, iç piyasanın tatmin olması, Petrol Krizi ile küresel krizin ortaya çıkması, kriz durumundan etkilenen piyasada rekabetin artması, teknolojik değişim ve dönüşümlerin yaşanıyor olması, maliyetlerin düşürülmesi yolunda baskının yaşanması ve tüketimde zorlukların yaşanması ile Fordizm krizi ortaya çıkmıştır (Bozkurt, 2005: 123'den akt. Keser, 2012: 98). Küreselleşen dünyada değişen taleplere istenen yanıtları veremeyen Fordizm'in yerine yeni bir ikame paradigma konulması gerekmiştir (Çakmak, 2004: 241).

Fordist krizi ortaya çıkmasının ardından yaşanan değişim ve dönüşüm dalgaları Post-Fordizm olarak adlandırılan yeni paradigmanın doğmasına neden olmuştur. Üretime esneklik, kalite ve nitelik getiren bu yeni

paradigma katı Fordizm standardizasyonunun kriz yarattığı problemleri tersine çevirerek yükselişe geçmiştir (Parlak, 1999: 83'den akt. Keser, 2012: 98). Andre Gorz da bu durumu, işçilerin çalışmayı yeniden gözetmesi ve işçilerin köleleştirilmesinde gerileme yaşanması olarak aktarmaktadır (Gorz, 2014: 53).

1980'li yıllarda Japon üretim öğretisi hakkında inceleme yapan bir yazar topluluğu, bu öğretinin Fordizm'e ikame olarak gösterilecek alternatif bir üretim örneği olduğunu ifade etmişlerdir (Parlak, 1999: 89). Japonya'ya ait olan üretim sistemi, Taichi Ohno'nun Toyota Üretim Sistemi olarak adlandırılmıştır (Jurdens ve öte., 1993: 44'den akt. Parlak, 1999: 89).

Japonya'da üretim sistemi olarak geliştirilen Post-Fordizm (Şenkal, 2008: 133'den akt. Keser, 2012: 98), devasa fabrikaları bölerek daha küçük işletme ve atölyede üretim olmasını sağlamıştır. 1970'li yıllardan sonra bilgisayar teknolojisinde meydana gelen gelişmeler ile küresel anlamda aynı anda örgütlenebilen bir üretim ortaya çıkmıştır (Memduhoğlu, 2007: 6'den akt. Keser, 2012: 98). Post-Fordizm ile gelen üretim anlayışı, işin organize edilmesinde esnekleşmiş, kaynakların en yüksek seviyede kullanılması sağlanmış, çalışma olanaklarında ıslahatlar yapılmış ve güvene dayalı yeni çalışma ilişkileri oluşturulmuştur (Kaplinsky, 1988'den akt. Parlak, 1999: 89).

2.1.2. Teknolojik ve Örgütsel Değişim

Fordizm ve Fordizm sonrasında yükselişe geçen post Fordizm arasındaki en belirgin farklılık işgücünün örgütlenme sürecinde görülmektedir. Fordizm'de vasıfsız ya da yarı vasıflı işgücü Post-Fordizm'de vasıflı işgücüne dönüşmüştür. Fordizm üretim sisteminde devasa fabrikalarda geniş çapta üretim yapılırken, Post-Fordizm'de tüketicinin talebine göre daha az miktarda üretim esas alınmıştır (Çakmak, 2004: 242'den akt. Keser, 2012: 98). Bozkurt'un Endüstriyel & Post Endüstriyel Dönüşüm isimli kitabında yer verdiği Fordizm ve

Post-Fordizm karşılaştırması Tablo 3’de daha net görülmektedir (Allen, 1985’den akt. Bozkurt, 2005: 129).

TABLO 3: Fordist/Post Fordist Üretim

Fordist Üretim	Post-Fordist Üretim
Standart Üretim	Ürün Farklılaşması
Bant Üretimi	Modül Üretim
Tek Amaçlı Makineler	Esnek Makineler
Vasıfsız Çalışanlar	Vasıflı Çalışanlar
Makine Temposuna Uygunluk	Montaj Hattından Bağımsızlık
Zaman Standartları	Zaman Egemenliği
Yatay İş Bölümü	Dikey İş Entegrasyonu

Kaynak: Allen, 1985’den akt. Bozkurt, 2005: 129.

Teknolojik değişimin beraberinde getirdikleri ile üretim sürecinin katı bir standardizasyondan esnek sisteme dönüştüğü görülmektedir. Teknolojide yaşanan dönüşümlerin piyasanın rekabet şartlarına uyum sağlaması gerektiğinden esnek çalışmanın gelişimi ön plana çıkmıştır (Keser, 2012: 99). Sanayi toplumunda görülen tek tip istihdam şekilleri, sanayiden bilgi toplumuna dönüşümde tek tip olmayan istihdam biçimlerini ortaya çıkarmıştır. İşletmeler teknolojide meydana gelen bu hızlı değişimlere uyumlu olabilmek için kendilerini revize etmeye başlamıştır (Koç, 2014’den akt. Yeşil, 2018: 312).

Enformasyon teknolojisi çalışma hayatındaki örgütlenmede de etken olmuştur. Her şeyin değişim ve dönüşüme uğradığı gibi çalışma hayatı da bu durumdan etkilenerek yeniden yapılanma yoluna gitmiştir (Bozkurt,

2000: 119-120). Yeni enformasyon teknolojisi ile firmalarda görülenler arasında, idari kontrolü arttıran işlevler karşımıza çıkmaktadır. Bu işlevler arasında stok kontrolünün istenilen her zaman yapılabilir olması enformasyon teknolojisi ile meydana gelmiştir. Fakat tek başına enformasyon teknolojisi o işin örgütlenmesinde etken olmamakla beraber bu durum her işletmede farklı sonuçlarda doğurabilmektedir (Ozaki, ty:25'den akt. Bozkurt, 2000: 120-121).

Örgütlerde meydana gelen değişikliklerin başat faktörü olan bilişim teknolojisi ile global yapı ve rekabet şartları oluşmuştur. Böylelikle piyasa koşullarının aktif oluşu, örgütleri de canlı olmaya itmiştir (Ergen, 2015: 26'den akt. Yeşil, 2018: 312). Örgütlerin aktif olması ve değişim içerisinde olmasının nedeni de çevredeki değişim ve dönüşümlere karşı uyumlu olarak rekabet ortamına uyum sağlamasının da kolaylaşması olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda çalışanlarının çıkarlarını da gözetiyor olmak çağın gerekliliğine uyum sağlama ile eş değerdir. Çünkü teknolojiye uyum sağlayıp, çalışanlarını çağın gerektirdiği sürece uyumlaştıramayan örgütlerin uzun vadede başarılı olamayacakları ve böylelikle örgütlerin, piyasadaki yarış ortamı içerisinde sürece uyumlaştırılmış ve bu sayede daha aktif hale getirilmiş insan kaynağının oluşturması en elzem durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Koç, 2014'den akt. Yeşil, 2018: 312).

Enformasyon teknolojisi ile meydana gelen yeni piyasa ortamı ve işler (Bozkurt, 2000: 121), birçok yerde iyimser bir durum ortaya çıkarmıştır. Önceleri ilk bilgisayar keşfedildiğinde yok ettiğinden daha fazla iş imkânı sunmuş olsa da o zamanlar bilgisayar çok pahalı olup sadece sermayesi iyi olan şirketler tarafından tercih edilirken bilgisayarın ucuzlaması ile artık her yere gelmiş ve her şeye uygulanabilir olmasıyla da bilgi teknolojisinin ortadan kaldırdığı işlerin yerine daha fazlasını getirdiği düşüncesi doğru bulunmamaktadır. Bu durumda çalışma yaşamını derinden etkilemiştir (Bozkurt, 2000: 121).

2.2. Çalışmanın Dönüşümü

Teknolojide yaşanan değişimler ve gelişmeler çalışmayı da aynı eksen üzerinde dönüştürürken, Fordist üretim sisteminde yer alan yarı vasıflı ya da vasıfsız işçilerden Post Fordist üretim sisteminde vasıflı teknisyen ve yöneticilere dönüşmektedir (Dereli, 2005: 5'den akt. Keser, 2012: 102). Bu dönüşümün temel sebebi işin yeniden organize olmasından kaynaklanmaktadır. Bilgi teknolojisinin günbegün daha hızlı bir şekilde gelişiyor olması ve önceki üretim teknikleri bir kenara bırakılarak yepyeni üretim teknikleri ile daha iyi performansın ortaya konması çalışmanın yapısında da ciddi bir değişime sebebiyet vermektedir (Uyanık, 2003: 5'den akt. Keser, 2012: 102).

1980'li yıllardan sonra kapitalist ekonomik şartlar ele alınarak emek piyasaları dönüşüm içerisine girmiştir. Emek piyasalarının içine girdiği bu dönüşüm süreçleri, esnek istihdamın artışı, istihdam ilişkilerinde değişim ve çalışmanın yeni biçimleri olarak üç başlıkta toplanmıştır (Şenkal, 2015'den akt. Gümüş, ty:20).

Sermayedar ekonomik sistem içerisinde tekrardan revize edilen çalışma hayatı, esnek emek piyasalarının belirleyici olduğu mütehavviller ile dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreç içerisinde de mesleklerle ilgili her şey kökten bir dönüşüme girmiştir (İlhan, 2008'den akt. Gümüş, ty:20).

Sektörler imalat sektöründen hizmetler sektörüne kayarken daha önce kas gücünden yararlanan işçiler değil, beyaz yaka olarak adlandırılan zihin gücü ile çalışanlar aranır olmuştur (Koçak ve Uygun, 2011: 2769). Teknolojide yaşanan gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan bir diğer elzem sonuçta, sektörel yapıdaki dönüşüm sebebi ile istihdam edebilmek için bilgi işçisine olan istemdeki yükseliş olarak karşımıza çıkmaktadır (Işığışok, 2005: 69'den akt. Keser, 2012: 103). Enformasyon toplum yapısı içerisinde tarım, sanayi ve hizmet sektörüne ilave olarak bilgi

işçilerinin¹² meydana getirdiği enformasyon sektörü de ön plana çıkmaktadır (Bozkurt, 2004: 20'den akt. Koçak ve Uygun, 2011: 2769).

Teknolojide yaşanan hızlı gelişmelerden kaynaklı modern üretim anlayışına geçiş yapılması ve aynı zamanda globalleşme kavramının ortaya çıkması toplumda yeni yeni taleplerin oluşmasına ve çalışan kavramının dönüşmesine neden olmuştur (Koçak ve Uygun, 2011: 2769). Teknolojinin hızlı etkisi ile de bilgi işçisi olarak bahsedilen vasıflı nitelikler gelişerek yeni bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mavi yakalı işçinin kol gücünü ve beyaz yakalı işçinin bilgisini harmanlamasıyla ortaya yüksek nitelikli altın yakalı işçiler çıkmıştır (Zaim, 2004: 592'den akt. Keser, 2012: 103).

Tüm her şey değişim ve dönüşüm halindeyken, iş dünyasında da tek örnek olarak tabir edilen çalışma şekilleri, değişerek yerini yeni çalışma modellerine bırakmıştır. Değişen piyasa şartlarında uyumu yakalayabilmek için bu yeni çalışma biçimine dönüşmek kaçınılmaz olmaktadır. Değişen sistem ile piyasada üretim daralmasının çalışanlarını işten çıkarmadan üstesinden gelebilmek ve piyasada görülebilecek yüksek maliyetin meydana gelişini engelleyebilmek için yeni çalışma biçimine dönüşmek zorunlu hale gelmektedir (Özgener, 2005: 60'dan akt. Keser, 2012: 105).

Maruz kaldığı değişimler ile esnek ve uzaktan gibi biçimlere dönüşen çalışma, kişilerin sahip olduğu haysiyet olmaktan uzaklaşmıştır. Değişimlerin sonucunda meydana gelen ekonomik örgütlenme içerisinde, kişilerin hayatlarını sürdürebilmelerini sağlayan bir yetenek olarak anılmaktadır. Gorz'unda bahsettiği gibi, çalışmaya sınıksız sarılıyor olmak verimliliği etkilemezken, gelecekte tek tip çalışmanın asgari seviyelere ineceği öngörülmektedir (Gorz, 2007'den akt. Gümüş, ty:21).

---

¹² İşine, eğitim aldığı süreç boyunca öğrendiği kavramları, görüşleri, teorileri aktaran kişilere bilgi işçisi denmektedir (Özmen, Özer ve Saatçioğlu, 2005: 260 ; Keser, 2012: 103).

2.2.1. Esnek Çalışmanın Ortaya Çıkması

Japonya’da geliştirilmiş olan ve Japon üretim sistemi olarak isimlendirilen Post Fordizm (Sanayi – ötesi) (Şenkal, 2008:133) anlam olarak Fordizm (Sanayi) sonrasını nitelendirmektedir. Sanayi ötesi üretimi nitelendiren Post Fordist üretim sisteminde, büyük fabrikalar parçalanmış, üretim git gide daha küçük işletme ve atölyelere doğru kaymıştır (Memduhoğlu, 2007’den akt. Keser, 2012: 106). Yeni teknolojilerin üretim sürecinde uygulanmaya başlamasıyla da üretim sürecinde esnekleşme meydana gelmiştir. Fordizmin kitlesel, ürün farklılaşması düşük ve üretim süresi uzun olan yöntem, Post-Fordizm olarak ifade edilen esnek üretime (esnek uzmanlaşmaya) dönüşmüştür (Erdut, 1998: 27’den akt. Keser, 2012: 106).

1920’li yıllardan 1970’li yıllara dek egemen olan Fordist üretim yapısının temel aksaklıklarına bulunan bir çözüm olarak ortaya çıkan esnek çalışma (Keser, 2012:106), son dönemlerde önem kazanmış bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma hayatında ki mevcut kuralların piyasanın ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması nedeniyle, insanları yeni çalışma düzenlerine yönlendirmekte ve daha az kural ile daha çok esnekliğin olduğu bir düzen arayışına yöneltmektedir (Özçelik, 1995: 97). Ancak esnekleşme bir kuralsızlaşma değildir. Esneklik (*flexibility*) içerisinde çok fazla kural barındırmaktadır fakat buradaki amaç rekabeti olumsuz etkilemekte olan kuralların azaltılmasıdır (Bozkurt, 2012: 127). Genellikle geleneksel çalışma, belirli bir yer içerisinde, belirli günlerde ve belirli saatler arasında yapılandırılmaktadır (Tarcan, 2000’den akt. Bolat ve öte., 2006: 3). Bu belirli yer, gün ve saat düzeninden ilk kayma vardiyalı çalışma sistemi ile olmuştur. Başta sanayileşmiş ülkeler olmakla birlikte de pek çok ülkede esnek çalışma uygulamaları görülmektedir (Acar, 1992’den akt. Bolat ve öte., 2006: 3).

Gelişmekte olan ülkelerde ise esnek çalışma, genellikle kayıt dışı çalışma anlamında kullanılmaktadır. Bilgi ve iletişim alanında büyük gelişimin ürünü olan bu esnek çalışma, çalışanın sosyal yaşamı içerisinde

kendine daha fazla zaman ayırabildiği istihdam biçimini de temsil etmektedir (Tozlu, 2011: 100-101).

İstihdam biçimleri bakımından bakıldığında birçok esnek çalışma modelinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar: tele çalışma, evde çalışma, ödünç iş ilişkisi ve alt işverenlik (taşeronluk) olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma süreleri bakımından bakıldığında ise, part-time (yarı zamanlı) çalışma, çağrı üzerine çalışma, yoğunlaştırılmış haftada çalışma ve iş paylaşımı olarak ele alınmaktadır (Tozlu, 2011: 100-105).

2.2.2. Yalın Üretim Tekniklerinin Yükselişi

İşletmelerde, üretim ve hizmet sürecinin israflardan arındırılarak maliyetlerin düşürülmesini, müşteri memnuniyetinin arttırılmasını ve sürekli iyileştirmelerin gerçekleşmesini hedefledikleri bir üretim sistemi olarak karşımıza çıkan yalın üretim (Öksüz ve öte., 2017), üretim sistemlerinde yeni bir akımı temsil etmektedir. Bahsedilen sistem, seri üretimin aksine daha özgür bir ortamda işçilerin, daha yaratıcı vasıflarını ön plana çıkarmaktadır (Akgeyik, 2002: 9).

Yalın üretimi oluşturan imalat kuralları, 1940 ve 1950'li yıllarda Eiji Toyota ve Taiichi Ohno tarafından Toyota Motor İşletmesi'nde geliştirilmiştir (Akgeyik, 2002: 9). Bu yaklaşım Japonya'da geliştirilmiş olmasına rağmen sadece Japonlara özgü bir yönetim biçimi olarak görülmemelidir (Bozkurt, 2012: 130). Yalın üretim, üretim ve yönetim tekniği açısından, Post-Fordist bir paradigma olarak görülmelidir (Akgeyik, 2002: 9).

Yalın üretimi, bir önceki üretim türünden ayıran bazı temel özellikler mevcuttur. Bu özellikler, sürekli geliştirmeye dayalı ürün tasarımı, esnek makine kullanımı, üretim akışını geliştirmek için imalat sürecini yeniden organize etme (Akgeyik, 2002:9-10), statü engellerini azaltılma, kaliteden taviz vermeme ve eğitime gerekli önemin verilmesi diye sıralanabilmektedir (Bozkurt, 2012:131).

Yalın üretim anlayışı ile oldukça başarılı sonuçlar elde eden Toyota üretim modelinde esneklik, üretim sürecine belirlenen iki yöntem ile bağlanmaktadır. Bu yöntemler, üretim sürecinde fonksiyonel anlamda birbirleri ile ilişkili makinelerin belirli bir plan içerisinde yerleştirilmesi ve çok fonksiyonlu olarak nitelendirilen vasıflı işgücünün oluşturulması olarak karşımıza çıkmaktadır (Oliver-Wilkinson, 1993: 37'den akt. Selamoğlu, 2000: 607).

Yalın üretim sayesinde Japon firmalarında, çalışan kişi başına düşen verimlilik Avrupalı ve Amerika çalışanların iki veya üç katına kadar ulaşmıştır. Sistem bu başarısı sayesinde (Erdem, 2005: 563) ve 70'li yıllarda meydana gelen kriz nedeniyle sanayileşmiş ülkelerin kendi üretim biçimlerini yeniden sorgulaması ile Japonya çıkışlı esnek üretim biçimi tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır (Bozkurt, 2012: 128).

2.2.3. Hizmet Sektörünün Yükselişi

Hizmet sektörü, insanlar ve makineler arasında müdahale ve etkileşim gerektiren ister seyahat alanında ister eğlence isterse de finans alanında olsun, kişiselleştirilmiş faaliyetleri kapsamaktadır (Ramamoorthy, 2000: 885). Sanayi ötesi toplumunda da mal üretiminden hizmetler sektörüne bir kaymanın meydana geldiği görülmektedir (Şimşek, 2002: 141). Yeni bir sektörün ortaya çıkmasıyla beraber de yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Sanayileşmenin yaşandığı ilk yıllarda, emeğin ileride kazanacağı yeni yapının kesinlikle bilgi işçisi şeklini alacağı tahmin edilmemiştir. 1848 yılında yayımlanan Komünist Manifesto'da Marks'ın geleceğe yönelik tahminlerinde yanıldığı görülmektedir. Çünkü Marx kapitalizmin ileriki yıllarında aşırı iş bölümü olması nedeniyle işe yabancılaşarak, vasıfsız hale gelen ve git gide yoksullaşan işçilerin (mavi yakalılar) sayılarının daha fazla artacağını ve iki kutuplu bir toplum yapısının oluşup, diğer toplumunda burjuvazilerden oluşacağı görüşü öne sürmüştür. Ancak bu durum 20. Yüzyılın başında tersine dönmüştür. Bahsedilen dönemde, mavi yakalı diye anılan işçilerin artışı durmuş ve

bununla birlikte ortaya hizmet sektörü çalışanları (beyaz yakalılar) diye ifade edilen yeni bir işçi sınıfı türemiştir (Erdem, 2005: 554).

Sürekli büyümekte olan hizmetler sektörü, yeni işçi sınıfının yanı sıra yeni işler de yaratmaktadır. Fakat, hizmet sektöründeki yeni işlerin tümü ileri teknolojiyi ve yoğun bilgi birikimini kapsamamaktadır. Fastfood, temizlik işleri, bakım ve bekçilik gibi hizmet alanlarında yeni işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır (Erdem,2005: 557). Daniel Bell, hizmet sektöründe bulunan faaliyetleri iki farklı biçimde gruplandırmıştır. İlk grupta; Üçüncü sektör, dördüncü sektör ve beşinci sektör olarak toplanmıştır. İkinci grupta ise, beşerî hizmetler ve mesleki hizmetler yer almıştır. İlk grupta sağlık, eğitim hizmetleri ve sosyal hizmetler, ikinci grup içerisinde ise analiz, tasarım, bilginin programlanması ve işlenmesi ile ilgili hizmetler bulunmaktadır (Bell, 1973).

Küreselleşme ile meydana gelen değişiklikler çerçevesinde, her ülke artık, bilgi ve hizmetler sektörünü geliştirebilmeyi hedefleri arasına koymuştur. Bunun nedeni bilgi işçilerine sahip bir firmanın ürünlerini hem yüksek kalitede hem de ucuza kolaylıkla üretebileceği düşüncesidir. Bu nedenle de ekonomide nitelikli bilgi işçilerinin sayısının artırılması hedeflenmektedir (Drucker, 1993: 105).

Ford'a göre, globalleşen dünyada teknolojinin gelişimi ile özellikle gelişmiş ülkelerde sayısı çok daha fazla olan hizmet sektörü çalışanları büyük bozguna uğrayacaktır. Otomatik ödeme kasaları ve ATM'nin kullanılıyor olması buna en büyük örneklerdendir. Önümüzdeki yıllarda da hizmet sektörü otomasyonunda yenilikler oluşabilir ve bu durum karşısında asgari ücrete çalışan birçok hizmet sektörü çalışanın işini tehlike sokabilmektedir (Ford, 2018: 30).

2.3. Sanayi Ötesi Dönüşümde Endüstri 4.0.

Dünyanın sanayileşme sürecinin son döneminde geçirilen dijital dönüşüm ile ekonomi ve diğer alanlarda da dijital teknolojiler

kullanılmakta ve dünya başka bir yöne doğru radikal sıçrama göstermektedir. Bu köklü dönüşümden bahsederken Sanayi 4.0, Yeni Sanayi Devrimi, Endüstri 4.0 gibi çeşitli kavramlarda ortaya atılmıştır. Ortaya atılan bu kavramsallaştırmalarla açıkça görülüyor ki bu dönüşümün tanımlanmasında net bir uzlaşma olmamıştır (Gür ve öte., 2017: 73).

Alman fizikçi Henning Kagermann yeni sanayi dalgasını açıklamak adına 2011 yılında bir makale kaleme almıştır. Bahsedilen makale Sanayi 4.0'ın kuramsal anlamda başlangıç olarak nitelendirilmektedir. Çalışmada bahsedilen devrimin yalnızca otomasyon üzerinde gelişim sağladığını değil bununla beraber akıllı gözlem ve karar alma gibi süreçleri de içerdiği belirtilmektedir. Alman Ulusal Bilim ve Mühendislik Akademisi (*Acatech*) 2013 yılında Sanayi 4.0 ile ilgili manifesto¹³ yayımlaması ile nitelendirilen kavram kuramsal bir anlam kazanmıştır. Alman Ulusal Bilim ve Mühendislik Akademisi, Sanayi 4.0 ile ilgili yayımladıkları manifestonun son raporunda bu dönemin getirmekte olduğu kazanımlardan da bahsetmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır (Kagermann, 2011: 19-30'den akt. Gür ve öte., 2017: 74):

- Depolama sistemleri ve kaynakları ile makinelerin küresel etkileşimi,
- Konum bilgisine sahip benzersiz akıllı ürünlerin gelişimi,
- Ürün özelliklerine adapte olan, kaynak optimizasyonunu sağlayan akıllı fabrikaların hayata geçmesi,
- Yeni iş modellerinin gerçekleşmesi (Büyük Veri kullanımı ile ortaya çıkan yeni hizmetler)
- Çalışanlar için iş yerinde yeni sosyal altyapı, bireysel farklılıklara duyarlı iş yapısı,
- Daha iyi iş/yaşam dengesi,
- Bireysel tüketici isteklerine yanıt verme,

---

¹³ Bildiri.

- Anında mühendislik ve problemlere anlık cevap için geliştirilmiş akıllı yazılımlardır.

Bahsedilen bu yeni sanayi devrimini daha iyi anlamak adına özetlersek, sanayinin yeni çıktığı zamanlarda buhar gücü ile çalışan makineler kas gücüne bir alternatif olarak onun yerini aldıysa da bahsedilen yeni sanayi devriminde de 1958 yılında icat edilen entegre devre ile hızı yaklaşık 27 kat artan bilgisayarlar (Ford, 2018: 12) ve diğer dijital aygıtlar beyin gücünün yerini alma görevini çoktan üstlenmişlerdir (Gür ve öte., 2017: 74-75).

Sanayi Devrimi'nden başlayıp günümüze kadar süren ve devam eden teknolojik ilerleyiş sürecinde sanayide meydana gelen her bir dalganın emek piyasası üzerine etkileri gözden kaçırılmaması gereken konulardandır. Bu teknolojik ilerleyiş dalgaları nasıl ki daha önceleri makineleri hayatımıza soktuysa günümüzde de yapay zekâlı robotlarla tanışmamızı sağlamıştır. Olumlu tarafı makineler ve robotlar üretim aşamasında verimliliği arttırmış böylelikle de ürün bolluğunu meydana getirmiştir. Olumsuz yönü ise makine ve robotların varlığı insan gücüne olan ihtiyacı da zamanla azaltma eğilimine getirmiştir (Gür ve öte., 2017: 107).

Büyük Britanya'da yaşanan sanayi devrimi ile makine kullanımının yaygınlaşması köyden kente fabrikalarda çalışmak için göç etmiş işçileri işsiz bırakmıştır. Makinelerin hayatlarına girmesi nedeniyle işsiz kalan işçiler 19.yüzyılda ayaklanarak makinelere saldırıda bulunmuşlardır. Tarihe Luddizm¹⁴ olarak geçen bu akım emek gücünü ortadan kaldıran makineleri topluma ve işçilere düşman olarak nitelendirmiştir (Gür ve öte., 2017: 127).

---

¹⁴ Luddizm, yenilik karşıtı bir işçi akımıdır. Ned Ludd isimli İngiliz işçisinin makinelere işsizliği arttırması nedeniyle saldırması sonucu akıma ismini vermiş bulunmaktadır. Bu akımın taraftarlarına luddite denilmektedir (<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/luddizm/3280>).

Daron Acemoğlu ve James Robinson tarafından kaleme alınan Ulusların Düşüşü adlı eserde, İngiliz rahip William Lee'nin örgü makinesini bulduğunda makinenin patenti alabilmek adına Kraliçe I. Elizabeth'in karşısına çıktığını fakat Kraliçe kendisine, hedefinin yüksek olduğunu ve bu icadın zavallı insanların işlerini ellerinden alacağını belirterek patent vermemiş olduğu belirtilmiştir. Yine Ulusların Düşüşü isimli kitapta Britanya'da yaşanan bu teknolojik ilerleyişe direnmenin temel nedeni açıkça işsizliğin siyasi istikrarsızlığa neden olma ihtimali olarak belirtilmektedir (Gür ve öte., 2017: 107-108).

Günümüzde de sanayide meydana gelen teknolojik gelişmelerin istihdam üzerine etkileri tartışılmaktadır. Özellikle de dijital teknoloji ve yapay zekâ ile donatılmış robotların sınai-teknolojik dönüşüm içerisinde işsizlik üzerine negatif yönlü etkileri olacağı ile ilgili incelemeler yapılmaktadır. Küresel ekonomik krizlerden biri olan 2008 Krizi¹⁵ ile dünya genelinde işsizliğin artması, istihdam üzerine negatif etkisi tartışmalarını kanıtlar hale getirmektedir. 2008 Krizi sonrasında yaşanan Arap Baharı¹⁶ olayının etkisi ile Yunanistan ve Fransa ülkelerinde grevlerin başlaması da eğitimli genç kesimi içerisine alan işsizliği gün yüzüne çıkarmıştır. Teknolojik gelişmelerin yanında sosyal olaylarında işsizlik artışına sebep olacağına dair bulgular yayımlandığında kamuoyunda işsizlik ile ilgili endişeler daha da artmıştır (Gür ve öte., 2017:109). 2008-2009 kriz yılları ardından işsizliğin düşüşe geçtiği görülmüştür. Fakat bu durumun sebebi yeni istihdam alanlarının doğması değil iş bulamamaktan dolayı umudunu yitirmiş kişilerin işgücü piyasasından çekilmesi olarak nitelendirilmiştir (Ford, 2018: 61).

İşçi İstatistik Bürosu'nun 2007 ve 2013 yılları arasında yaptığı istihdam raporlarına göre tam zamanlı işlerde azalma görülürken, yarı

---

¹⁵2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde konut piyasalarında meydana gelen ve dünya genelindeki tüm ekonomileri olumsuz yönde etkileyen küresel bir krizdir (Güvenek, Acet ve Karakaş, 2018:39-41).

¹⁶ 18 Aralık 2010 tarihinde yoksulluk, gelir dağılımındaki adaletsizlikler ve işsizlik gibi nedenler ile iktidar karşıtı kitlesel gösterilerin Tunus'ta başlayarak sonrasında Mısır, Libya, Suriye gibi daha birçok Arap ülkesine sıçrayan halk ayaklanmalarına verilen addır (Paksoy, Paksoy ve Alancıoğlu, 2013: 170-177).

zamanlı işlerin artış gösterdiği görülmektedir. Artan yarı zamanlı işlere sahip olan kişiler de tam zamanlı işleri yok olup işsiz kalanlar ve iş arayıp bulamayanlardır. Duruma detaylı baktığımızda ekonomik anlamda orta düzeyde vasıf isteyen orta düzey işler zamanla kaybolurken onun yerine yüksek vasıf isteyen ve düşük ücrete çalışılacak profesyonel işlere dönüşüm başlamıştır. Bu durum üstte öncü işlere giremeyen kesim ve altta istenmeyen işlere mecbur bırakılan kesim olmak üzere kum saati şeklinde tasavvur edilmektedir. Bu duruma da ekonomik anlamda istihdam piyasasındaki kutuplaşma denilmektedir (Ford, 2018: 71).

Sınai-teknolojik gelişmelerden biri olan robotlarla ilgili Dünya Robotik Federasyonu'nun yayımladığı World Robotics adlı raporda da belirtildiği üzere dünya çapında 2015 yılında robot satışları 254 bine ulaşmıştır (International Federation of Robotics, 2015'den akt. Gür ve öte., 2017: 109-110). Yaşanan 2008 ekonomik kriz nedeniyle robot satışlarında gerileme olsa bile 2010 yılında satışlar eski seviyesine yaklaşmıştır. Tüm bu gelişmeler ışığında birçok sektörde makine ve robotların geliştirilmesi ile insan gücüne olan ihtiyacın günden güne azalacağı düşünülmektedir (Gür ve öte., 2017: 110).

Eğitim seviyesi ve becerisi düşük seviyede olan bireylerin ve aynı zamanda ileri yaşta olan kişilerin yeniliklere uyum sağlama konusunda başarısız olacaklarını ve böylelikle de istihdam piyasasına geri dönüşlerin zorlayıcı olacağını bildiren görüşler işsizlik ile endişeyi daha üst konumlara getirmektedir. Yine sanayinin dönüşümü ile çok fazla iş imkânı oluşmayacağını belirten uzmanlar, sadece belli özelliklere sahip kişiler için istihdamın uygun olacağını vurgulamaktadır (Gür ve öte., 2017: 112). Fakat Ford'a göre, yakın zamanda çok fazla eğitilmiş olan kişilerde otomasyondan etkileneceğini ve buna radyologların en çarpıcı örnek olduğu belirtilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde lise sonrasında minimum 13 yıl tıbbi görüntüleme ve yorumlama eğitimi alan radyologların yaptığı işi bilgisayarlar, sürekli gelişim teknolojisi ile kısa zamanda görüntüyü doğrudan analiz edip yorumlama seviyesine geleceklerdir (Ford, 2018: 15).

Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir çalışmaya göre, bin işçi başına tekabül eden bir robot tahminen altı çalışanın işinden olmasına ve aynı zamanda işini kaybetmeyen çalışmaya devam eden çalışanlarında nominal ücretlerinin düşmesine neden olduğu gözlenmiştir (Acemoğlu ve Restrepo, 2017'den akt. Gür ve öte., 2017: 112-113).

Sanayi ötesi dönüşüm sürecinde çalışmanın yapısı ve işgücüne olan talep ile ilgili hem olumlu hem de olumsuz yorumlar yer almaktadır. Bu yorumlar içerisinde, sınıai teknolojik dönüşümün birçok çalışanın işine son vermiş olmasına rağmen bir taraftan da teknoloji odaklı yeni iş alanlarının ortaya çıkmasını sağladığı belirtilmektedir. Teknolojinin ilerleyişi ile özellikle iyi eğitim görmüş kişilere istihdam kaynağı oluşturulacağı daha önce de anlatılmış olmasına rağmen iyimser gözlemciler, teknolojik dönüşüm ile işlerini kaybeden bireylerin belli süre sonra yeni gelişmeleri takip etmesi ve ayak uydurması ile tekrar iş bulabileceği görüşünü ortaya koymaktadır (Gür ve öte., 2017: 110-111).

Amerika Birleşik Devletleri'nin eski başkanı John F. Kennedy teknolojik dönüşümün artan işsizliği telafi edeceğini, 'Eğer insanların bazı insanları işinden edecek yeni makineler icat etmeye yetenekleri varsa, o insanları çalışmaya geri döndürecek yetenekleri de vardır' sözü ile vurgulamıştır (Gür ve öte., 2017: 111). Fakat Washington Post gazetesinin 2 Ocak 2010 yılında yayımladığı habere göre 21. yüzyılın ilk on yılında işsiz kalmış kişiler için yeni hiçbir iş yaratılmadığı açıkça vurgulanmaktadır (Irwin, 2010'dan akt. Ford, 2018: 11).

İstihdamın artacağına dair bazı görüşler de yer almaktadır. Bunlar, makine ve robot üretiminin yapıldığı alanlarda istihdam artışlarının yaşanacağını, teknoloji dönüşümü ile üretimin daha verimli hale geleceğini ve emek maliyetinin düşüyor olmasının fiyatları da aynı orantıda etkileyeceği, düşen fiyatların talebi yoğunlaştırıp sektörde istihdam artışına gidilmesi gerekeceğini, talep arttıkça kar elde eden yatırımcıların elde ettiği karı yeni ürün üretmek için harcayarak yeni iş

kapısı oluşturacağını, fiyatların düşüşü ile de nominal ücretinde¹⁷ etkilenip düşüşe geçmesi ile istihdamın artacağı görüşler olarak ortaya çıkmaktadır (Ansal ve Çetindamar Karaömerlioğlu, 1999: 82-99'den akt. Gür ve öte., 2017: 111-112).

Ford ise, daha evvel yaşanan dönemlerde tarımda makineleşme olması ile milyonlarca insan fabrikalarda çalışmak üzere şehre göçe mecbur bırakılırken ardından gelen otomasyon ve küreselleşme dalgası ile sanayi sektöründe çalışanlar hizmet sektörüne doğru bir eğim yaşadığını belirtmektedir. Bu dönemlerde işsizlik her ne kadar artmış olsa bile kalıcı olmadığını vurgulayan Ford, yeni iş alanlarının kapısının aralandığını ve işini kaybedenlere yeni umutların doğduğunu ifade etmektedir (Ford, 2018: 9).

Dördüncü sanayi devrimi ile değişip dönüşüme uğrayan her şey gibi emek piyasasında iş kollarına göre farklı etkiler yaratmaktadır. Önümüzdeki yıllar içerisinde makine ve robot teknolojisinin gelişmesinden kaynaklanan eleman ihtiyacının azaldığı sektör olarak ofis ve idari pozisyonlar gösterilmektedir. Fakat mühendislik, bilgisayar ve mimarlık gibi alanlarda iş gücüne ihtiyaç olması nedeniyle bu alanlarla ilgili herhangi bir tahmin öngörülememektedir. Perakende sektöründe ise satış temsilcisi ihtiyacı halen devam ediyor olmasına rağmen temsilcilerin ürünler hakkında detaylı bilgilere sahip olan donanımlı uzman olmaları talep edileceği belirtilmektedir. Bu durumda teknik becerisi yüksek olan bireylerin o süreç içerisinde daha hızlı istihdam edileceğini ortaya çıkarmaktadır (Gür ve öte., 2017: 114).

Teknolojinin gelişmesi ile imalatın otomasyona maruz bırakılması belli sektörlerde rutin işlerin yok edilmesine neden olmaktadır (Gür ve öte., 2017: 114). Daha önceleri montaj hattında çalışmak rutin iş tanımına uyarken günümüzde ise yalnızca vasfı düşük kimseler değil üniversite

---

¹⁷ Bir işçinin gösterdiği emek karşısında aldığı para miktarıdır (<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/nominal-ucret/3661>).

mezunu beyaz yakalı diye tabir edilen grup da akıllara gelerek onlarda otomasyondan etkilenecektir (Ford, 2018: 15). İnan ise konu ile ilgili devamlılık gösterecek sektörleri iki kısma ayırmaktadır. İlk kısımda bireysel ve sanatsal gelişim ile ilgili işlerden bahsedilmektedir. İkinci kısımda ise bazı sebepler nedeniyle bireyin karşısında doğrudan temas kurmak isteyeceği turizm ve sağlık gibi hizmetler sektöründe var olan işlerden bahsedilmektedir. Tabii yine hizmet sektöründe ki bu alanlarda işsizlik riski taşımaktadır (İnan, 2012'den akt. Gür ve öte., 2017: 114-115).

Sanayide meydana gelen teknolojik gelişimlerin tüm dalgaları birçok sektörü etkisi altına alarak emek piyasası dinamiklerini de dönüştürmektedir. Ford'a göre sınai-teknolojik olarak son gerçekleşen devrimin daha önce meydana gelmiş olan devrimlerden farkı, sektörleri aynı zamanda etkiliyor olması ve bu etkinin sonucunda da etkilenen parçaların yerine oturmasının zaman alması olarak açıklanmaktadır (Ford, 2015'den akt. Gür ve öte., 2017: 116).

Yapılan bir başka çalışmaya göre ABD'de sektörlerdeki toplam işlerin yarısı istihdam açısından risk altındadır. Tele-pazarlamacı, sicil ve kontrol memurları, veznedarlar, sigorta eksperleri ve hakemler sınai-teknoloji gelişmelerden olumsuz etkilenecek işini kaybedebilecek meslek gruplarındadır. Ağız, diş ve çene cerrahları, psikologlar, polisler ve ilköğretim öğretmenleri ise teknolojik gelişmeler neticesinde robotların yerlerini alma ihtimalinin en az olduğu meslek grupları olarak belirtilmektedir (Frey ve Osborn, 2013'den akt. Gür ve öte., 2017: 116).

Deloitte tarafından Birleşik Krallık için yapılan bir analiz ile de teknolojinin istihdama etkisinin sektör ve yapılan işin vasfına göre değişeceğini öngörmektedir. Zihinsel gücün büyük önem atfettiği yönetim danışmanlığı ve iş analistliği gibi meslek gruplarına olan ilgi 1992 yılından 2004 yılına %365 artış gösteriyor olmasına rağmen yine zihinsel açıdan ön planda olan meslek gruplarından banka ve postane memurlarına olan istihdam ihtiyacı azalma göstermiştir. Yine kol

gücünün ön planda olduğu meslekleri kıyaslayacak olursak eğer, evde bakım yapan çalışanlara olan istihdam ihtiyacı %168 artmışken metal eritme ustalarına ihtiyaç ise %70 azalmıştır. Buradan anlayacağımız üzere sanai-teknolojik gelişmelerin sektör üzerinde hem arttırıcı hem de azaltıcı etkiler olmaktadır (Deloitte, 2015'den akt. Gür ve öte., 2017: 117).

2.3.1. Siber Fiziksel Sistemler

Siber fiziksel sistem (*CPS-Cyber Physical System*) fiziksel dünya ile siber yani bilgisayar alanına ait olan alanı internet aracılığıyla birbirine bağlayan sistemlere denmektedir. Bahsedilen sistemler sensor yardımı ile desteklenerek fiziksel dünya üzerindeki hareketleri internet aracılığıyla toplamakta ve küresel manada nesnelerin etkileşmek eylemini içermektedir (Alçın, 2016: 23).

Siber fiziksel sistem veya diğer ismiyle simülasyon örneklerine baktığımızda, akıllı ağlar, özerk taşıt sistemleri, medikal takip, sınai süreç denetim sistemleri, robotik aygıtlar ve otomatik komut elektroniği gibi örnekler görülmektedir (Banger, 2018: 47).

Siber fiziksel sistemler hem üretimde hem de ekonominin birçok alanında önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu sistemlerin üretim süreçlerinde daha kolay kontrol edilebiliyor olması, üretim zincirlerinde güçlü seferberlik gerçekleştirilmesi, hataların asgari düzeye indirilmesi ve makineler verilen talimatın zamanında yapılması beklenmektedir. Tüm bunlar gerçekleştiği takdirde hem zamandan hem de kazançtan tasarruf sağlanması beklenmektedir (Gür ve öte., 2017: 82).

Endüstri 4.0'ın ortaya çıkması siber fiziksel sistemler ile akıllı fabrika hayalini gerçekleştirmektedir. Siber fiziksel sistemlerin, akıllı fabrikaları oluşturmada kullandığı iki kapsam vardır. Bunlardan ilki, tezgâh, aygıt gibi akıllı makinelerin meydana getirdiği büyük fiziksel sistem, ikincisi de bahsedilen sistemin enformatik ortamdaki simülasyon hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Simülasyonlar, fiziksel sistem kurulmamış olsa

bile enformatik platformda kurulup kullanılabilir. Bahsedilen bu durum ortaya birçok yeni iş pozisyonunun çıkmasına neden olmaktadır. Siber fiziksel sistem, üretim sürecinde olmaya devam ettiği müddetçe işletmelerde endüstri mühendisi ve simülasyon uzmanına ihtiyacın artması beklenmektedir (Banger, 2018: 47).

2.3.2. Nesnelerin İnterneti

Sanayi 4.0. olarak nitelendirilen snai-teknolojik devriminin kilit kavramı olarak Nesnelerin İnterneti (*IOT- Internet of Things*) ortaya çıkmaktadır. Nesnelerin İnterneti diğer bir deyişle her şeyin interneti fiziksel ve dijital dünya arasında bir köprü olarak tasvir edilmektedir. Bu terim ilk defa İngiliz teknoloji öncülerinden Kevin Ashton tarafından 1999 yılında fiziksel dünya üzerinde nesnelerin sensorlar¹⁸ aracılığı ile internete bağlandığı sistemi belirtmek amacıyla kullanılmıştır. 2011 yılına gelindiğinde Kopetz tarafından kullanılan bu IOT kavramı fabrika gibi üretim yerlerinde bulunan farklı kaynaklardan verilerin derlenip, çoğaltılıp süreci organize edebilmek için kullanılmıştır (Gür ve öte., 2017: 82). En basit anlamda aktarmak gerekirse nesneler ve insanlar arasında bağlı olan teknolojilerin ve birçok platformun mümkün kılınan bir ilişki olarak bahsetmek gerekmektedir (Schwab, 2017:27).

Dördüncü Sanayi Devrimi'ni ile ortaya çıkan akıllı ürünlerin, servislerin ve fabrikaların temelini snai-teknolojik devrimin kilit kavramı Nesnelerin İnterneti oluşturmaktadır (Kagermann, ty'den ak. Gür ve öte., 2017: 83). Bahsedilen bu kavram diğer nesneler ile etkileşim kurarak iş hayatı üzerinde gelişim süreci oluşmaktadır ve böylelikle haberleşme ucuzlarken kolay erişilen akıllı donanımlarla iş hayatı üzerinde önemli etki ortaya çıkarmaktadır (Gür ve öte., 2017:83).

Günlük hayatta kullanılan nesneler akıllı teknolojiler ile beslenerek birbiri ile etkileşimde bulunduğu insan hayatına pek çok kolaylığı

---

¹⁸ Isı, nem, ses, ışık, basınç, elektrik, ivme ve pH gibi fiziki veya kimyevi gibi büyüklükleri elektrik sinyallerine dönüştüren sistemlerdir (Banger, 2018: 39).

getirmektedir. Ajandalarda yer alan çalar saat ile belirlenen randevu saatinde sizi uyandırıyor olması ve ısıtma sistemine belli komutlar verilerek istediğiniz saatte sıcak bir evde oturmanızı sağlaması, iş yerinize yaklaştığınızın haberi alan kahve makinenizin kahvenizi hazırlaması yakın zamanda görülecek IOT uygulamalarından yalnızca birkaçı olarak karşımıza çıkmaktadır (Gür ve öte., 2017: 83).

Yukarıda da bahsedildiği gibi hayatı kolaylaştıracak bu akıllı teknoloji yaşamımıza daha da yardım edecek ve IOT aynı zamanda şirketlerin iş modellerini de değiştirip akıllı bir hale dönüştürecektir. Nesnelerin İnterneti yakın zamanda üretimden eğitime, otomotiv sektöründen perakendeye kadar birçok sektörde etkisini hissettirecektir (Kobie, 2015'den akt. Gür ve öte., 2017: 84).

IOT iş modellerini değiştirip potansiyel faydalar sağlarken bir yandan da düşük becerili iş gücü için çalışma yerlerinin kaybedilmesine neden olmaktadır. İstihdam ile ilgili sıkıntının dışında Schwab, mahremiyet sorunlarının ortaya çıkacağını, güvenlik tehditleri, hacklenme ve kontrol kaybı gibi problemlerin olacağını belirtmektedir (Schwab, 2017:150).

Sektör bazında Nesnelerin İnterneti'nin etkilere bakacak olursak; imalat sanayiinde bu akıllı teknolojiler ile aletler, makineler ve insanlar organize edilip takibi sağlanmakta iken hayvancılık sektöründe sürülerin sağlığını üretim ve verimlilik açısından takip edebilme amacıyla internete bağlı sensorlar kullanılmaktadır. İnternete bağlı olan bu cihazların web tabanlı işletmelerde kullanılması öngörülmektedir (Gür ve öte., 2017: 85-86). Sanayi, otomasyon, enerji, sağlık, elektrik ve ulaşım gibi bazı sektörlerde ise nesnelerin internetinin uygulamasına diğer sektörlerle nazaran daha ön plandadır (Türkiye'nin Endüstri 4.0 Platformu). Böylelikle baktığımızda özel hayattan ziyade iş hayatında da IOT verimlilik arttırmada büyük yardımcı faktör olmaktadır (Morgan, 2014'den akt. Gür ve öte., 2017:86).

2.3.3. Akıllı Fabrikalar

Yeni sınai-teknolojik dönüşümü oluşturan faktörlerden biri olan Akıllı fabrikalar (*Smart Factory*) ile üretim süreci fabrika yöneticileri, müşteriler ve tedarikçiler tarafından network aracılığı ile izlenmektedir (Taghizadeh, 2003: 68'den akt. Gür ve öte., 2017: 86). Akıllı fabrika olarak nitelendirilen bu kavram yalnızca üretim sürecinin izlenmesini değil ürünlerin hangi tedarikçiden alınan hangi hammadde ile üretildiğine dair bilgilerin kaydedilmesini de sağlamaktadır. Hatta bununla kalmayıp ürünlerin paketlenmesinden sevk edilme kısmına kadar planlayan bir sistem olarak da bahsedilmektedir (Can, 2016'dan akt. Gür ve öte., 2017: 86-87).

Akıllı fabrikaların elzem niteliklerinden birisi fiziki dünya ve sanal ortam arasındaki yakınsama durumudur. Akıllı ürünlerin ortaya çıkıyor olması da fiziki dünya ve sanal ortamın arasındaki yakınsamanın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Banger, 2018: 56).

Akıllı ürünlerin yanı sıra Endüstri 4.0. ile endüstriyel işgücünde de akıllı bazı dönüşümlerin yaşandığı görülmektedir. Endüstri 4.0. çağındaki şartlar gereği fabrikada çalışan personelin akıllı ağırları doğru şekilde kullanabilmesi, kontrol edebilmesi ve gereken ayarlamalarını yapabilmesi için gerekli bilgi birikimi ve teknik beceriye sahip olması gerekmektedir. Daha önceki dönemlerde yapılan standart çalışmalar, yaşanan teknolojik dönüşüm ile akıllı makineler tarafından yapılırken gelecekte istihdam edilenler arasında olmak isteyenler katma değer yaratan işler ortaya koymasını beklenmektedir (Banger, 2018: 56).

Eski fabrika anlayışını geride bırakacak olan akıllı fabrikalarda üretimin, robotlardan destek alınarak yapılması öngörülmektedir (EKOİq, 2014: 4-5'ten akt. Soylu, 2018: 47). Akıllı makine ve robotların kişilere vereceği destek ile çalışanların ergonomik şartlarında iyileştirme olacağı ve çalışanların emek yoğunundan bilgi yoğun işlere daha fazla kaynak ve zaman ayrılabilceği belirtilmektedir (Banger, 2018: 207-208).

2.3.4. Büyük Veri

Yönetim süreçlerinden biri olan büyük veri (*big data*) geleneksel veri tabanlarından çok daha büyük veri setlerini ve verilerin kullanılabilir hale getirilmesini sağlamaktadır (Gür ve öte., 2017: 87-88). Büyük veri, geleneksel veri tabanlarına nazaran yüksek hacim, hız ve büyük çeşitlik içermektedir. Geleneksel veri tabanlarından onu ayıran bu özellikler ile büyük veri hem süreç hem de kendi başına varlık olarak görülmektedir (Demirtaş ve Argan, 2015: 3-4).

Dijital dönüşüm sürecinin baş rollerinde yer alan büyük verinin istihdam konusunda da büyük yarar sağladığı görülmektedir. Dönüşüm süreci içerisinde ABD’de 200 terabaytın altında veri bulunduran herhangi bir sektörün kalmadığını ve bu duruma istinaden de veri biliminin istihdama yeni kapılar açtığı McKinsey Global Institute’nin hazırladığı raporda belirtilmektedir (Manyika ve öte., 2011’den akt. Demirtaş ve Argan, 2015: 8).

İstihdama büyük yararı olduğu düşünülse de bazı sektörlere negatif etkisi olabilen büyük veri teknolojisinin takdim ettiği katrilyonlarca byte veriye ulaşılabiliyor olunması nedeniyle tercüme işleri bilgisayarlar tarafından yapılabileceği öngörülmektedir. Böylelikle çevirmenlerden tercümanlara kadar birçok dil uzmanına olan istihdam etme gereksiniminin asgari seviyeye ineceği belirtilmektedir (Gür ve öte., 2017: 115). Ford’un Robotların Yükselişi isimli kitapta da belirttiği gibi herhangi biri şu anda sizin yapmış olduğunuz çalışmayı tekrar ederek yapabiliyor ise büyük veri ile bir algoritma da günün birinde sahip olduğunuz işi yapabilmesi muhtemel olacaktır (Ford, 2018: 15).

Yüksek hacim, hız ve çeşitlilik içeren büyük veri teknolojisi ile beyaz yakalı olarak tabir edilen hizmet sektörü çalışanlarından rutin işler yapanların yerine alacağı öngörülmektedir. Yine finans sektöründe veri analisti olarak çalışan bireylere olan istihdam ihtiyacı da azalacaktır (Gür ve öte., 2017: 115-116).

2.3.5. Otonom Robotlar

Belli düzeyde yapay zekaya sahip olan robotik sistemlere otonom robotlar denmektedir. Otonom robotların diğer robotlardan farkı, diğerleri gibi otomatik iş yapma özelliği ile sınırlı kalmadan yapay zekâ ile hareket ediyor olmasıdır. Otonom robotlar otomotiv sektöründe ağırlıklı olarak kullanılmaktadır (Yazıcı, 2016: 39). Robotikte hızlı ilerleyiş hassas tarımdan hasta bakıcılığa kadar birçok görevlerde kullanılmaktadır. Teknolojik ilerleyiş devam ettikçe de robotlar daha uyarılabilir ve esnek bir hale gelmektedir. Robotların sensörlerinde ki gelişmelerde robotlara çevresini anlama ve gerekli tepkiyi verebilme yetisi kazandırmaktadır. Robotların bu yetileri kazanmasıyla birlikte robotlar, ev işleri gibi çok çeşitli görevlerde rol alabilmektedir (Schwab, 2017: 25-26).

Önümüzdeki yıllarda robotlar birbiri ile etkileşimlerini arttırmış olacak, insanlarla beraber daha güven içerisinde çalışacak ve öğrenme yeteneğini geliştireceği belirtilmektedir (TÜSİAD, 2016: 26). Robotlar imalat sektöründen perakende sektörüne, tarım sektöründen hizmet sektöründe çalışmayı değiştirip dönüştürmeye başlamıştır. Uluslararası Robotik Federasyonu (*International Federation of Robotics*) tarafından robotlara olan talebin daha önceki yıllara nazaran hızlı bir şekilde artışta olduğunu ve artmaya da devam edeceğini belirtmiştir. IFR'in açıklaması sanayide yaşanan dönüşümün en açık işaretlerindedir (Gür ve öte., 2017: 91). ABD merkezli e-ticaret ve bulut bilişim şirketi olan Amazon drone (İnsansız Hava Aracı-İHA) ile yaptığı teslimat deneme sürüşleri ile gündemde yer almaktadır. İngiltere'nin Cambridge bölgesinde Amazon Prime Air hizmeti ile müşteri talebinin ardından (uygulamada 13 dakika da) siparişler alınarak drone aracılığı ile müşterilere getirilmektedir (<https://www.bbc.com/news/technology-38320067>).

Otonom robotlar bu dönüşüm içerisinde kalite ve üretimin artması, üretim maliyetinin azalması, esnek üretim sisteminin oturması, yönetimin daha kolay hale gelmesi gibi olumlu etkiler ön plana çıkarken iş

kayıplarının yaşıyor olması ve siber risk olumsuz etki olarak gösterilmektedir (Gür ve öte., 2017: 93-94).

Teknolojik dönüşüm içerisinde robotlar birçok sektörü etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Sağlık sektöründe de ameliyat yapan robotlarla cerrahi müdahale edilecek olması da doktorların emek ve deneyimlerine olan ihtiyacın zamanla azalacağını göstermektedir (Gür ve öte., 2017: 115).

2.3.6. Bulut Bilişim

Bulut bilişim (*cloud computing*) kurulum gerektirmeksizin online depolama hizmeti verebilen ve bu depoladıklarını işleme teknolojilerine verilen addır. Bulut bilişim/teknolojisi uygulamalarına örnek olarak Zoho, Open Cirrus Cloud, BlueSky gösterilmektedir. Zoho isimli bu bulut bilişim/teknolojisi uygulaması herhangi bir kurulum gerektirilmeden esnek hizmet veren KOBİ'lerin hayatını kolaylaştıran online tabanlı hizmetleri ayağınıza getirmektedir. Open Cirrus Cloud ise HP, Intel ve Yahoo gibi şirketlerin kullandığı bir uygulama olarak şirketlerin yeni yazılımlarını ölçerek kalite kontrolünü gerçekleştirmektedir. BlueSky isimli bulut temelli e-öğrenme platformu ise eğitim hizmetlerinin daha geniş topluluğa ulaşması için hizmet vermektedir (Sarıtış ve Üner, 2013'den akt. Gür ve öte., 2017: 94-95). Dünyada saydıklarımız gibi örnekler bulunsada Türkiye'de Turkcell Akıllı Bulut, TTNET Bulut gibi uygulamalar örnek gösterilmektedir (Gür ve öte., 2017: 95).

Bulut bilişimin de diğer sınıai-teknolojik dönüşümün kilit anahtarlarında olduğu gibi olumlu ve olumsuz etkileri mevcuttur. Şirketler bulut bilişim teknolojisi sayesinde verilerini daha asgari düzeyde maliyetle, esnek olarak ve kişisel bilgisayarda herhangi bir arıza olduğunda veri kaybı olmayacak şekilde toplamaktadır (Gür ve öte., 2017: 95).

Teknolojinin patladığı 20.yüzyılın sonunda birçok şirket bilgisayar, ağ ve yazılım inşa etmek için bilgi işlem uzmanı istihdam etmiştir. 21. yüzyıla gelindiğinde ise bilgi teknolojisi çoğu işini taşeron şirketlere yaptırmaya başlamış ve bilgi işlem uzmanı istihdam trendi son bulmaya başlamıştır. Bu bahsedilen büyük ve vakti zamanında bilgi işlem uzmanı ordularına ihtiyaç duyan tesisler; bilgisayar, ağ ve yazılım inşa etmek için otomasyondan destek almaktadırlar (Ford, 2018: 130-131). Bulut veri merkezlerinden olan Apple'ın milyar dolarlık devasa merkezinde, 50 tam zamanlı çalışan olduğu açıklanmıştır (Rosenwald, 2011'den akt. Ford, 2018: 131). Bu otomasyon sistemi veri merkezleri dışında bulut bilişim hizmetinden destek alan diğer şirketlere de uzanmakta ve etkilemektedir. Daha öncelerinde 30 bin kişi ile yapılan işi 180 kişi ile yapan Good Data (Hardy, 2012'den akt. Ford, 2018: 132), bulut bilişimin istihdama olan olumsuz etkisini gözler önüne sermektedir. Netscape kurucusu Marc Andreessen'de dünyayı yiyen yazılımların bulutlarda saklandığını ve oradan da hemen hemen tüm beyaz yaka işleri ele geçireceklerini ifade ederken, bir kez daha istihdama yönelik oluşabilecek olumsuz etkileri görmemize neden olmuştur (Ford, 2018: 132).

Bir diğer olumsuz etkisine göz attığımızda ise online tabanlı depolama hizmeti veren bir uygulama olduğundan dolayı depolanan veriye ulaşmak istendiğinde internet bağlantısına bağlanmak esas olacaktır. Bununla beraber online ortamda yer almasından dolayı herhangi bir güvenlik açığı olduğu takdirde kötü niyetli kişiler tarafından ele geçme olasılığı da artmış olacaktır (Gür ve öte., 2017: 95).

2.3.7. 3D (Üç Boyutlu) Yazıcılar

Üç boyutlu baskı teknolojisi olarak da bilinen 3D yazıcılar (*3D Printing*) üç boyutlu dijital çizim veya modelden katman üzerine katman basarak fiziksel nesne oluşturmaktadır. Bahsedilen bu teknoloji rüzgâr türbinleri gibi devasa büyük şeylerden medikal implant gibi küçük şeyleri de içeren geniş bir çerçeveye sahiptir (Schwab, 2017: 24-25).

Geleneksel yazıcılar gibi kâğıda mürekkep ile iki boyutlu baskı yerine plastik veyahut metalden materyaller kullanılarak üç boyutlu nesnelere üreten (Gür ve öte., 2017: 96) 3D yazıcılar talaşlı üretim¹⁹den eklemeli üretime geçiş olarak ifade edilmektedir (Yılmaz, 2016).

Bahsedilen baskı sistemi havacılık, sağlık ve otomotiv sektöründe yaygın kullanılmasıyla beraber farklı sektörlerde de uygulama ihtimali mümkün olmuştur. Yeni sınai-teknolojik parçalarından olan üç boyutlu yazıcılar bahsedilen sektörlerde kullanılmaya başlanarak geleneksel üretim süreçlerinin dışına çıkmış ve yeni bir dönemin kapısını aralamıştır (Gür ve öte., 2017: 97-98).

İstihdama olan etkileri açısından değerlendirildiğinde, fabrika otomasyonunun bir aracı haline gelen üç boyutlu yazıcılar, imalattaki robotlar ile işler yaparak insan emeğine olan ihtiyacı zamanla azaltacağı düşünülmektedir (Ford, 2018: 211).

Üç boyutlu yazıcılar yalnızca imalat sektöründe çalışanların işini elinden alması beklense de aynı zamanda farklı sektörlerle el atmaktadır. Üç boyutlu yazıcılar ile son zamanlarda yapılması beklenen bir diğer basım, yemek basımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Lipson ve Kurman üç boyutlu baskı teknolojisinde yaşanan gelişimlerde en büyük etki dijital mutfakta olacağını belirtmektedir (Lipson ve Kurman, 2013'den akt. Ford, 2018: 212). İleriki yıllarda sıradan bir mutfak eşyası haline gelebilecek olan üç boyutlu yazıcılar yemek sektörü çalışanlarının ve özellikle gurme şeflerin işlerini ellerinden alacak gibi görünmektedir (Ford, 2018: 212). Bir diğer etkilenecek sektörde, inşaat sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Üç boyutlu yazıcılar inşaat yapacak seviyeye geldiklerinde emek yoğun olarak çalışılan alanda vasıfsız işçilerin işlerini de elinden alması beklenmektedir (Ford, 2018: 213).

---

¹⁹ Talaşlı üretim, tasarımı yapılan iş parçasının standartları uygunluğu gözetilerek tasarısı çizilmiş teknik resmi kaynak alınarak, bahsedilen iş parçasının üzerinden farklı biçim ve boyutta talaş kaldırarak talep edilen geometrik biçimi verme işine denmektedir (Koç, 2012).

2.3.8. Yapay Zekâ

Yapay zekâ, tüm canlılar ve insan davranışları baz alınarak benzer sistemleri modellemek amacı ile geliştirilen zekâ çalışmaları olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda farklı disiplinlerin desteği alınarak meydana getirilen yapay zekâ doğa içerisindeki davranış biçimlerinin bir modellemesidir. Günümüzde bu model alanında pek çok gelişme meydana gelmektedir. Sürücüsüz otomobiller için kullanılan yapay zekâ daha evvel yaşadığı tecrübe ve deneyimlerden yola çıkarak kompleks karar süreçlerine girdi sunabilmekte ve otomatik hale getirebilmektedir. Böylelikle meydana gelmiş olan somut kararların daha önceki veri ve tecrübelerine dayanıyor olması onu daha etkin hale getirebilmektedir (Gür ve öte., 2017: 101).

Yapay zekanın uygulandığı sektörlere göz attığımızda otomotiv sanayiinde teknolojik gelişmelerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin herhangi bir sürücü arabasını sürüyorken uyuyakaldığında arabayı durdurabilecek yapay zekâ sayesinde bazı sistemleri devreye sokup kazayı önleyecektir. Çin'deki bilgisayar programının, IQ testlerinde yetişkin bir insandan daha iyi sonuç elde etmesi buna örnek gösterilebilir (Schwab, 2017: 183).

Yapay zekanın sınai-teknolojik anlamda ilerleyişi ile bugün insanlar tarafından yapılan işlerin gelecekte yapay zekâ tarafından yapılması öngörülmektedir. Oxford Martin School'un yaptığı araştırma çerçevesinde bilgisayarlaştırma tehdidi altında olan çalışma alanlarının incelenmesi ile bazı sonuçlar elde edilmiştir. Elde edilen verilere göre 2010 yılında ABD'de yer alan çalışma alanlarının gelecek dönemlerde tahmini %47'sinin on il yirmi yılları arasında bilgisayarlaşmış olacağı öngörülmektedir (Gür ve öte., 2017: 103).

Yapay zekâ ilerleyişlerine devam ederken, nöroteknoloji ve biyolojik teknolojilerde de gelişmelere neden olmaktadır. Nöroteknoloji kısmında

İnsan Beyni Projesi²⁰, ne odaklanılırken biyolojik teknolojiler kısmında genetikte bazı yenilikler meydana getirilmektedir (Gür ve öte., 2017: 103).

Yapay zekanın gelişimi ile sağlık sektöründe de bazı yenilikler öngörülmektedir. Günümüzde yapılan tahlillerin sonuçları doktorlar tarafından açıklanır ve gerekli tedavi doktor tarafından uygulanırken gelecekte ise tahlillerin sonucu ne ise ona göre tedaviyi bilgisayar sisteminin uygulayacağı konuşulmaktadır. Birçok hastanın tahlil sonuçları ve o sonuçlara göre tedavi yolları ve hastanın gelişimi ile ilgili bilgiler büyük veri teknolojisi ile havuzlara kaydedilerek hangi hastalığa hangi ilaçla nasıl bir yöntem uygulanması gerektiğini ve ne tür insanlar üzerinde başarılı olduğuna dair istidlal ediyor olması doktorlara olan ihtiyacını azalacağını göstermektedir (Gür ve öte., 2017: 115).

2.4. Çalışmanın Dönüşümü ve Geleceğine İlişkin Yaklaşımlar

Birçok yazar toplumların, buldukları çağ içerisindeki teknolojik gelişim ile eş zamanlı geliştiğini ve belli başlı adımları atmaları yükümlü olduklarını öne sürmektedir. Bu yazarlar aslında geleceğe dair farklı fikirlere sahip olsa bile baz olarak aldıkları savları ortak noktalarda kesilmektedir. Bununla beraber iyimserler ve kötümserler olarak görüş bakımından ayırabileceğimiz yazarların farklı fikirlere sahip olarak çarpıştığını bir de onların arasında bir yerde orta bir noktada birleşen yazar grubunu görebilmekteyiz. İyimser yazarlar, gelecekle ilgili olarak toplumsal anlamda yaşanan sınıfsal eşitsizliklerin çözüme kavuşacağını belirtirken bu yazarlara zıt olarak görüşte bulunan kötümser yazarlar ise, işsizlik ve sınıfsal çatışmaların devam ederek toplumun daha da hakkaniyetsiz bir topluma dönüşeceğini belirtmektedir. Bu iki görüşün ortasındaki yolu takip eden yazarlar ise, bilginin var olduğu yeni bir

---

²⁰ Çoğunlukla Avrupa ülkesinden olan 135 bilimsel kurum ile 2013 yılında başlanan ve 10 yıl sürece olan projedir. *The Human Brain Project* ya da kısaca *HBP* olarak anılan projenin amacı, insan beyninin işleyişini bilgisayarlı ortama taşıyabilecek teknolojiyi geliştirmektir (<https://www.hurriyet.com.tr/teknoloji/insan-beyni-projesi-basladi-24877451>)

medeniyetin ortaya çıkmakta olduğunu ileri sürmektedir (Parlak, 2004: 95-96).

Yeni medeniyetin ortaya çıkmakta olduğunu ileri süren yazarlardan biri olan Alvin Toffler, teknoloji ve bilgi çağı ile yaşanan değişim ve dönüşümler çerçevesinde yenilenebilir enerji kaynaklarına müstenit bir yaşam şekli oluşacağını ve bununla beraber yeni üretim sistemlerinin de devreye gireceğini ileri sürmektedir (Toffler, 1996: 27). Toffler, yeni üretim sistemlerinden yola çıkarak üreten tüketici mantığı ile yeni çalışma şekillerinin de ortaya çıkacağını ve gelecekte çoğu kişinin tam zamanlı çalışmak zorunda kalmayarak yeni bir sistemin parçası olacağını öngörmektedir. Bu yeni sistemde de istenecek çalışan profilinin esnek çalışabilecek, değişen koşullara uyum sağlayabilen, materyalist olmayan biri olması gerekeceğini vurgulamaktadır (Parlak, 2004: 106- 107). Yeni bir medeniyetin ortaya çıkacağını savunan bir diğer kişide Jeremy Rifkin olarak karşımıza çıkmaktadır. Rifkin, yaşanan teknolojik gelişmeler ile beraber ortaya çıkan akıllı sistemlere gerekli uyumu sağlayabilmek açısından iş birliğine dayalı yeni bir çağa girilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir (Rifkin, 2014: 336). Bununla beraberde optimist bakış açısından Rifkin, sivil toplumun ön plana çıkarılması ile işsizler ordusunun oluşma ihtimalinin en aza düşürüleceği ve böylelikle de yaşanan değişim ve dönüşümlerden olumlu etkileneceğini ileri sürmektedir (İnan, 2015).

Küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan neo-liberal politikalar ile darbe alan çalışma kavramının, dönüşüme uğrayarak esnek emek piyasasını ortaya çıkardığını ve böylelikle de herhangi bir iş güvencesi bulunmayan Prekarya isimli yeni bir sınıfın doğduğunu belirten Guy Standing, eski kavram ve yaşam biçimlerinin yok olduğunu yaşanan teknolojik gelişmeler ile yeni bir medeniyetin ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Standing, 2015: 11).

Teknolojik gelişim çerçevesinde yaşanan toplumsal dönüşümden kentsel mekanlarda nasibini almaktadır. Sanal alemin ilk büyük filozofu

Manuell Castells Bilgi çağı olarak bahsedilen çağda, dönüşüm sonucu olarak ortaya enformasyonel kentin ortaya çıkmakta olduğunu fakat bunun yerküre üzerindeki her yerde aynı oranda gerçekleşmediğini ileri sürmektedir (Castells, 2013'den akt. Bahçeci Başarmak ve Öktem, 2019: 285). Castells'e göre; bilgi çağının sonucu olarak ortaya çıkan enformasyonel kentte var olan bilişim toplumunda, bilgi yalnızca işyerinde var olan bir özellik olmaktan çıkarak eve de yansımıştır (Cevizoğlu, 2019: 57). Aynı zamanda optimist fikirlere sahip Castells, bilgi teknolojisinin bu şekilde evlere gelerek tele çalışmanın ön plana çıkacağını, online alışveriş ve online eğitim gibi uygulamaların gelecekte farklı bir noktaya geleceğini vurgulamaktadır (Aydoğdu, 2013: 23).

Risk toplumu kuramını ileri süren Ulrich Beck, modernleşme ile toplumun küresel bir risk ile karşı karşıya kaldığını savunan pesimist düşünürlerden gibi görünse de bilinçli bakış açısına sahip olan kişilerinde bu riskleri kontrol edebilecek olmasına değinmektedir (Soydemir, 2011: 171-173). Yaşanan bu teknolojik gelişmenin ışığında Beck gibi pesimist düşünürlerden gibi görünen Andre Gorz da binlerce kişinin işsiz kalacağını ileri sürerken bu durumun, sosyalist bir toplum modeli ortaya atılarak ve yeni bir zaman politikası uygulanıp iş paylaşımı yapılarak değişebileceğini öngörmektedir (Parlak, 2004: 103).

Çalışmanın dönüşümü ve geleceğine ilişkin yapılan tüm değerlendirmeler göz önünde bulundurularak üç farklı duruşu temsil eden Jeremy Rifkin, Guy Standing ve Andre Gorz'un düşünceleri bu tezin sonraki bölümünde incelenmektedir.

3. BÖLÜM

RIFKIN, GORZ VE STANDING GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMESİ

3.1. Jeremy Rifkin: Sanayiden İş Birliğine Dayalı Çağa Geçişte Çalışmanın Dönüşümü

Bilişim, iletişim ve internet teknolojileri ile günden güne yaşamın her alanı kendini yeni bir oluşuma doğru sürüklemektedir. Sanayi 19. yüzyıldan bu yana dünya ekonomisindeki iş bölümünün sınai-teknolojik üstünlük temelinde ele alındığına dair yapılan tartışmalar kesintisiz olarak devam ederken Rifkin ise bahsedilen dijital devrim ile girilen yeni çağın geleceği hakkında bazı görüşler ortaya atmaktadır.

Tarımda çalışan insan gücünün yerine mekanik araçlar ve kimyasal ögeler getirildiğinde, işini kaybetmiş milyonlarca insan kentlere göç ederek vasıflı veyahut vasıfsız işler bulmuşlardır. Fabrikalar üretimi otomatik sisteme dönüştürdüğünde milyonlarca mavi yakalı çalışan astar değiştirerek yeni ortaya çıkan hizmet sektöründe beyaz yakalı işgücünün bir parçası olmuşlardır. Tüm bunlara istinaden hizmet sektörü de toplu maaşlı çalışma sistemini akıllı teknolojiler ile dönüştürmeye başlayınca sağlık, sosyal hizmetler, turizm, seyahat gibi alanları gibi halen işgücüne ihtiyaç duyabilen sektörlerle ve deneyim arayan alanlara yoğunlaşmıştır. Akıllı teknolojilerin insanlığı nasıl etkileyeceği konusuna açıklama getiren Rifkin, iş birliğine dayalı çağa geçmenin gerekliliğini vurgulamaktadır (Rifkin, 2014: 336).

Rifkin çalışmanın gerçekleştiği dört alan olduğunu ve bu alanların;

- Pazar,
- Hükümet,

- Gayri Resmi Ekonomi²¹,
- Sivil Toplum olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir (Rifkin, 2014: 336).

Büyük sanayi destanının sonu ve yeni iş birliğine dayalı çağın ilk halinin birleşerek ortaya çıkan Üçüncü Sanayi Devrimi'nden de bahseden Rifkin, ÜSD²² için önümüzdeki yıllarda daha da ilerleyeceği ve 2050'li yıllarda zirve yapacağını belirtmektedir (Rifkin, 2014: 329).

Sanayi çağında disiplin, gayretlilik, yukarıdan aşağıya doğru inen iktidar, mali sermaye, pazar ekonomisinin işleyişi ve mülk sahiplerini vurgularken; iş birliğine dayalı çağda ise yaratıcı oyun, birebir karşılıklı etkileşim, sosyal sermaye, açık kaynaklara katılım ve küresel ağlara erişim vurgulanmaktadır (Rifkin, 2014: 329)

BBC'de yayımlanan HARD Talk isimli programda Rifkin'in dijital devrimle beraber gelen yeni çağ ile ilgili görüşleri;

- İhtiyaç duyulan şeylerin üretileceği,
- İnternet ve dijital teknolojilerin kapitalizmin çöküşünü hızlandırdığı,
- Dünya sahnesine çıkmaya hazırlanan yeni bir ekonomik sistemin olduğu olarak karşımıza çıkmaktadır (HARD Talk, 2014).

3.1.1. Sivil Toplum İşlerinde Çalışanlar

Akıllı teknolojilerin gelmesi ile beraber yaşanan değişim ve dönüşümlerden Rifkin, Pazar istihdamın küçüleceğini, hükümetlerin iş gücünü azaltmaya giderek vergi alışı ve askerlik gibi alanlarda akıllı teknolojiye yer verdiğini hatırlatmaktadır. Suç nitelikli ekonomik faaliyeti içeren gayri resmi ekonomi (ev üretimi, karaborsa vb.) yüksek teknoloji dönüştürme ile muhtemelen dünya arenasından yok olacağını ve

---

²¹ Hiçbir belgeye bağlanmadan ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgeler ile gerçekleştirilen alım-satımların, devletten ve işletme ile alakalı öteki kişilerden tamamen veyahut kısmi olarak gizlenen resmi ekonominin dışına taşma durumudur (Altuğ, 1999: 257 ; Bozkurt, 2014: 42-43).

²² Üçüncü Sanayi Devrimi.

geriye bir tek istihdam aracı olarak sivil toplumun kalacağını vurgulamaktadır (Rifkin, 2014: 336-337).

Sivil toplum, pazar ve hükümetten sonra gelmesi nedeniyle üçüncü kesim, kâr amacı gütmeyen ve hükümet dışı örgütler olarak tasvir edilmektedir. Genellikle sosyal hayatın bir köşesinde duran ve ekonomide önemsiz görülse dahi Rifkin sivil toplumu medeniyetin yayıldığı tek alan olarak tasvir etmektedir. Birçok ülkede istihdamdan sorumlu olan Sivil Toplum, bünyesinde yeteneklerini ve zamanlarını gönüllü olarak Sivil Toplum Örgütleri'ne veren birçok kişiyi barındırsa da bir o kadar kişi de maaşlı olarak çalışmaktadır (Rifkin, 2014: 337-338).

STÖ²³'de çalışan sayısını bulmak üzere yapılan bir ankete göre, 42 ülkede ekonomik anlamda faal olan nüfusun ortalama %5,6'sı (yaklaşık 56 milyon işçi) çalıştırmaktadır (Salamon, 2010: 187'den akt. Rifkin, 2014: 338). Sivil toplum örgütündeki büyüme en çok Avrupa'da gerçekleşmektedir. Hollanda'da yer alan maaşlı faal nüfusun %15,9'u kâr amacı gütmeyen örgütlere ait olmaktadır (Salamon, 2010: 188'den akt. Rifkin, 2014: 338). Aynı zamanda bu kesim dünyanın belli başlı bölgelerinde en hızlı büyümeye geçen istihdam kesimi olarak görülmektedir. Fransa, Almanya, Hollanda ve İngiltere'de toplam istihdam büyümesinin %40'ını STÖ elinde bulundurmaktadır (Saloman, 1999'den akt. Rifkin, 2014: 338).

Dünya'nın birçok yerinde en zeki gençlerin geleneksel istihdam biçiminden ayrılıp üçüncü kesimin kâr amacı gütmeyen sivil toplum örgütlerinde çalışmaya başladığını belirten Rifkin, bunun sebebini de internet ortamında yetişmiş olan gençlerin iş birliğine dayalı doğasından yine iş birliğine dayalı sosyal alanlara doğru evrilmenin daha çekici bir alternatif olduğunu vurgulamaktadır. Bunun internetle nasıl bir bağlantısı olabilir diye merak edildiğinde ise Rifkin, üçüncü kesimin bir ortak alan olduğunu ve kişilerin sırf sosyal bağlantı keyfi amacıyla yetenek ve

---

²³ Sivil Toplum Örgütü.

hayatlarını paylaştıklarını belirtmektedir. Aynı zamanda internet gibi sivil toplumunda aynı temel varsayım üzerinde olduğunu, kişi kendini büyük ağ sistemli bir topluluk içine attığında, grubun da bu gruba bağlı olan bireysel üyelerin de değerlerinin maksimum seviyeye çıktığını eklemektedir (Rifkin, 2014: 339).

Piyasa sermayesi günden güne akıllı teknolojiler ile dönüşüme uğrayıp insan emeğini azaltırken, Rifkin sivil toplumda yer alan sosyal sermaye karakterinin insan etkileşimi ile var olmaya devam edeceğini de açıkça vurgulamaktadır. 19 ve 20. yüzyıllarda çalışkan ve üretken olmak, sanayi içerisinde bulunuyor olmak hayatın amacı iken birçok insan maddi serveti yakalamaya çalışan makinelere dönüştürülerek, çalışmak için yaşamak anlayışı doğmuştur. ÜSD ve iş birliğine dayalı çağa geçişte ise insanlığa özgürlüğü doyasıya yaşayacakları imkân sunulmaktadır. Rifkin yine bunu da *“oyynamak için yaşarız”* olarak yorumlamaktadır (Rifkin, 2014: 340). Böylece insan ancak kelimenin tam anlamıyla insan olduğu zaman oynar ve sadece oynadığı zaman tam bir insan olmaktadır (Schiller, 1967’den akt. Rifkin, 2014: 340).

3.1.2. Sıfır Marjinal Maliyet

Değişen ve dönüşen dünya çerçevesinde teknolojik gelişmeler çalışma hayatını da etkileyip değiştirmeye başlamaktadır. Jeremy Rifkin’e göre bu dönüşümün çalışma yaşamı üzerindeki uzun vadeli etkisine sebep olan faktör ‘sıfır marjinal maliyet’ olacaktır. Sıfır marjinal maliyet, sabit maliyet karşılandıktan sonra bir mal veyahut hizmetten daha fazla birim üretmek için gerekli olan maliyet türüdür (HARD Talk, 2014). Kişilerin ve nesnelerin akıllı bir ağ üzerine bağlanmış olması aslında geometrik manada artışa geçen bir tesir yaratmaktadır. Bu durumda internet üzerindeki dijital ürünlerde olduğu gibi, fiziki ürünlerin ve enerjinin marjinal maliyetini azaltmaktadır (Mason, 2019: 202).

Kapitalist sistemde daha önceleri açığa vurulmamış olan bir paradoks olduğunu belirten Rifkin, bu paradoksun aslında piyasada bulunan ve

Görünmez El (*Invisible Hand*)²⁴ olarak bahsedilen kavramında başarılı olmasının nedenlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Bahsedilen paradoks; kapitalist piyasa düzeni içerisinde satıcılar her zaman yeni teknolojilerin peşindedirler ve bu durum satıcıların üretim kapasitelerini arttırıyorken marjinal maliyetlerini düşürmektedir. Bu nedenle de piyasada belirli müşterileri kazanıp yatırımcılara da kâr payı sunabilmektedir. Burada bahsedilen amaç daha iyi bir fiyat sunmaktır. Kapitalizmde teknoloji ile o kadar müthiş bir noktaya ulaştığını belirten Rifkin marjinal maliyetin sifira indiğini, mal ve hizmetlerin temel olarak da ücretsiz ve bol hale geldiğini vurgulamaktadır (HARD Talk, 2014). Nesnelerin interneti, üretimi ve üretkenliği artışa geçirecek birçok ürün ve hizmetin üretilmesinde marjinal maliyeti sifira böylelikle bedava olarak adlandırılacak düzeye çekmektedir. Böylelikle de şirketlerin yapmış olduğu kar payları yavaş yavaş erimeye başlayarak, düşünsel mülkiyet hakları da akabinde zayıflamaktadır. Ürün kıtlığı ile beslenen ekonomi tüm bunlardan etkilenerek de yerini bolluk ile tabir edilen yeni ekonomiye bırakmaktadır (Rifkin, 2015: 19).

Günden güne daha önemli hale gelen İnternet ile son 15 yıl içerisinde milyonlarca tüketicinin üretici/tüketici haline geldiğini vurgulayan Rifkin, bu bahsedilen kişilerin bilgiye dayalı mallarını ürettiğini ve satmaya başladığını belirtmektedir. Örneklerle aktarmak gerekirse; müzik endüstrisi yok olmaya yüz tutarak farklı platformlarda müzik paylaşımları ortaya çıkmıştır. Bunlarla beraber bilgi endüstrisi de çökmeye Wikipedia’da bilgi paylaşımları olmaya başladığında, haber blogları üretmeye ve paylaşmaya başladığında, ücretsiz olarak e-kitaplar İnternet ortamına sürüldüğünde başlamıştır. Akabinde müzik şirketleri batmış, dergiler iflas etmiş ve yayınevleri büyük sıkıntıya girmiştir. Tüm bunlarda sıfır marjinal maliyet sebebi ile ortaya çıkmıştır (HARD Talk, 2014). Böylece bahsedilen durum kısaca, teknolojinin yükselişe geçmesi ile

---

²⁴Ulusların Zenginliği isimli kitabının yazarı olan ünlü filozof Adam Smith tarafından ifade edilen bu paradigma, piyasayı dengeli hale getiren düzenleyici bir faktördür (Şiriner ve öte., 2010: 48).

Üretkenliğin artışa geçeceğini ve böylelikle de marjinal maliyet düşüşe geçerek tüketicilerin ürün ve hizmete ulaşmak için herhangi bir bedel ödemeden sahip olacağı belirtilmektedir (Akyelken, 2017).

Rifkin aynı zamanda sıfır marjinal maliyetin kapitalizmi nasıl etkilediğini örneklerle aktarmaktadır. Facebook ve Spotify gibi yeni girişimlerden bazıları kapitalist bazıları kâr amacı gtmyorken bazıları da her ikisini beraber yapmaktadır. Konaklama zerine ticari bir işletme olan Airbnb başarılı olmalarını evrimii bir pazar olmalarına bağlamaktadır. Web sayfalarını kurduktan sonra evlerini kiralamak isteyen kişileri web sitesine eklemeleri neredeyse sıfır marjinal maliyete denk gelmiştir. Çünkü evlerini kiralamak isteyen kişileri zaten kiralarını/kredilerini ve vergilerini ödemektedir böylelikle de ziyaretçiye bir geceliğine odalarını vermek sıfır marjinal maliyet yaratmaktadır (HARD Talk, 2014). Aynı zamanda Google ve Facebook gibi genç şirketlerin piyasa değerlerinin müthiş olmasına rağmen çalıştırdığı insan sayısı da bir o kadar az olmaktadır (Ford, 2018: 16).

Yine Rifkin'in aynı şekilde bahsettiği devasa boyutlara ulaşan birkaç şirket dışında yüz milyonlarca insanın bilgiyi bedavaya ürettiği ve paylaştığı konusu üzerinde de durmaktadır. Bilgi cretsiz olarak ulaşılabilir olduğu ölçüde insanların ücretli paketleri satın almalarında zaman ve eğilimin azaldığı görülmektedir (HARD Talk, 2014). Neredeyse bedava olarak adlandırılan sıfıra yakın marjinal maliyet kavramı, birçok kişinin git gide çok daha fazla bilgiye ücretsiz bir şekilde erişebiliyor olması ile yayın, eğlence ve iletişim gibi sektörlerde genişlemektedir. şu anda yařandđı üzere, insan soyunun hemen hemen yarısı genellikle uygun fiyata satın aldığı cep telefonları ve bilgisayarları ile kendi bilgi üretimini yapıyor ve ürettiği bilgiyi de sıfıra yakın marjinal maliyet ile iş birliğine dayalı ilişki içerisinde olan dünya ile paylaşmaktadır. Bu da açıkça gösteriyor ki, sıfır marjinal maliyet olgusunun gün yüzüne çıkması ile ticari alanlarda da daha önce bahsedildiği gibi etkiler ortaya çıkmaktadır (Rifkin, 2015: 12).

Rifkin'in üzerinde durduğu bir diğer konuda ortaya çıkan yeni teknoloji devrimi 'Nesnelerin İnterneti' bir diğer adıyla 'Genişletilmiş İnternet' olmuştur. Nesnelerin İnterneti yükselmekte olan Enerji İnterneti ile yeni ortaya çıkan Sürücüsüz Ulaştırma ve Lojistik İnternetin bir araya gelmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Nesnelerin İnterneti, sensörleri; kaynak akışına, fabrikalara, elektrik şebekelerine, araçlara ve dağıtım merkezlerine bağlayarak devasa bir veri kaynağı oluşturmaktadır. Bu veri kaynağı ne anlama gelmektedir diye sorulduğunda ise Rifkin, bu bahsedilen ağ tarafsızlığı korunabilirse böylelikle herkes genişletilmiş internete erişebilirse ve şimdiki internet kullanımını gibi erişim eşit düzeyde olursa tüm insan ırkının %40'ının nesnelerin internetine girmiş olacağını ve bu kişilerin kendi cihazları ile sistemden gelen büyük veriyi kullanabileceğini, uygulamasında kendi istatistiklerini ve algoritmalarını oluşturabileceğini, verimliliği arttırırken marjinal maliyeti düşüreceğini belirtmiştir. Rifkin, tüm bunların sonucu olarak da insanoğlu iki şey yaratmış olacağını vurgulamaktadır. Bunlar kendi enerjileri ve kendi üç boyutlu yazıcılarından çıkan ürünler olacaktır. Böylelikle geleneksel enerji ve imalat sanayilerini atlayarak sıfır marjinal maliyete doğru yol alınacaktır. Hatta şu an bazıları bunu kullanabilmektedir bile (HARD Talk, 2014). Teknolojide yaşanan değişim ve dönüşümler ile bazı sosyal ve ekonomik etkiler de su yüzüne çıkarak git gide büyümektedir. Nesnelerin internetinin vasıtası ile çok kısa bir süre içerisinde dijital ve fiziksel dünya tam anlamıyla iç içe geçerek yepyeni bir dünyanın kapısını aralamaktadır (Türk Telekom Akademi, 2016: 9). Bu yeni dünyada Rifkin nesnelerin interneti ile, maliyetlerin düşerek sıfıra yaklaşmasıyla üretiminde bedavaya yaklaşacağını, bunun bir nedeni olarak da ekonomideki örneklerin değişeceğini ve kapitalizmin son bulacağını öngörmektedir (TRT Akademi, 2016: 797).

3.1.2.1 3D (Üç Boyutlu) Yazıcılar ve Enerji

Sanayi ötesi bölümünde de detaylı olarak irdelenen 3D yazıcılar (3D Printing) üç boyutlu olarak meydana getirdiği baskı teknolojisi veya eklemeli imalat modeli şeklinde tanımlanmaktadır. Bahsedilen 3D yazıcı

teknolojisi üç boyutlu dijital bir çizim ile veyahut dijital bir modelden kat üstüne kat basarak fiziksel bir nesne oluşturmaktadır (Gür ve öte., 2017: 95). Bu durum sonucunda sıfır marjinal maliyet devrimi ile beraber ticari alanlar etkilenecek kendi ürününü üreten ‘‘üre/tüketici (*prosumers*) kişiler ortaya çıkmaktadır. Bu kişiler çevreye herhangi bir tahribat vermeden ve sıfıra yakın marjinal maliyet ile kendi elektriğini üretime geçirip 3D yazıcıları kullanmaktadır (Rifkin, 2015: 12).

Yine Rifkin’in bahsettiği üzere yüz binlerce teknoloji meraklısı insan bu 3D basım işiyle hobi olarak ilgilenmektedir. Yine Start-up²⁵ şirkette üç boyutlu yazıcılar ile ilgilenmektedir. Okul sistemleri de eğitimde üç boyutlu yazıcılarını devreye sokmaktadır. Rifkin’in burada ulaşmaya çalıştığı sonuç; herhangi bir insanın bedava bir yazılım alması ve hammadde olarak da geri dönüşümden gelen plastiği ve kağıtları kullanıyor olmasıdır. Böylece ürünü üretirken aynı zamanda kendi yenilenebilir enerjisini kullanmaktadır. Rifkin; birçok insanın, küçük işletmelerin, ev sahiplerinin, tüketici kooperatiflerinin neredeyse sıfır marjinal maliyet ile güneş ve rüzgâr enerjisinden faydalanarak kendi elektriklerini ürettiğini belirtmiştir. Güneş ışığı ve rüzgârın var olduğu sürece marjinal maliyetin neredeyse sıfır olacağını nitelendirirken, bugün birçok insanın pahalı fosil yakıtı es geçip neredeyse sıfır marjinal maliyet ile enerjisini kendisinin ürettiğini de vurgulamaktadır (HARD Talk, 2014). Yenilenebilir enerjilerin kıtalararasında önlenmeksizin dolaşmasının, bilginin de internet üzerinde özürce dolaşmasıyla eş tutan Rifkin, insanoğlunun fosil yakıt olarak nitelendirdiği kömür, petrol, doğalgaz gibi kaynaklardan ziyade doğada var olan ve doğaya zarar vermeyen kaynaklara yönelmenin daha doğru olacağını belirtmektedir. Aynı zamanda Rifkin, kıtalararasında yaşayan milyonlarca kişinin kendi evinde veya işyerinde de enerjilerini üretip bölgeler arasında paylaşması

---

²⁵ Bir işi harekete geçirmek üzere yapılan sürece verilen isimdir. Hızlı büyüme yetkinliği olan, katma değeri yüksek ürünler ve hizmetler üretmek sürdürülebilir üretim sağlayabilen, girişimciler tarafından yatırım amaçlı tercih edilen yeni bir iş modeli olarak da tanımlanmaktadır (Ries, 2011: 3-4 ; Ertuğrul ve Altundal, 2018: 28).

neticesinde kıtalar da yeşil enerji olarak tabir edilen enerjinin yeni oyun sahası olacağını da öngörmektedir (Sezgin, 2018: 132).

3.1.2.2 İklim Değişikliği

Martin Ford'un söylediği gibi teknoloji tek başına bazı değişim ve dönüşümleri yürütememektedir. Teknolojiye ek olarak nüfusun yaşlanmış olması, hayatta kalmamız için ihtiyacımız olan kaynakların hızla tükeniyor olması ve iklim değişikliği de zorluklar arasında sayılmaktadır (Ford, 2018: 17). Rifkin iklim değişikliği ile konuya değindiğinde ise, gıda ve su ile ilgili ne kadar belirleyici bir etken olduğunu göz önünde bulundurmamız gerektiğini vurgulamaktadır. Değişen iklim koşulları ile gezegen üzerinde daha fazla sel, daha fazla kuraklık meydana gelerek verimlilik azalmaktadır. Nesnelerin İnterneti, Üçüncü Endüstri Devrimi ve İşbirliğine dayalı ortak alanlara doğru geçiş iklim değişikliğine getirebilecek nadir çözümlerden olduğunu belirtmektedir. Bahsedilen üç etken dünyayı fosil yakıtlardan kurtararak daha az kaynak kullanılmasını sağlayacak ve böylelikle de iklim değişikliğine çözüm getirilmiş olacaktır. Sıfır marjinal maliyet sürdürülebilirliğin nihai ölçüsüdür ve sürdürülebilir dünya için bu değişikliklerin olması elzemdir (HARD Talk, 2014).

19. ve 20. yüzyıllarda gerçekleşen iki sanayi devrimi sonrasında, insan ırkı atalarımızdan çok daha iyi bir konuma gelmiştir. Rifkin'e göre endüstriyel çağ ile insan ırkının yarısı bundan yararlanırken (zenginleşirken) diğer yarısı da zarar görmektedir. Bu demek oluyor ki ikinci sanayi devrimi sonunda uzun vadeli yapısal bir kriz görülmektedir. Fakat yapılan tahlillere bakıldığında şu an da bu sanayi havası çevre krizi gibi çok daha derin bir krizi gözler önüne sermektedir (The Third Industrial Revolution, 2017).

Rifkin tarih boyunca medeniyetlerin geleceğe adımlarını atarken yok olma tehdidi ile karşı karşıya kaldığında bazı yaşamsal seçimlerin yapıldığını vurgularken, şu anda dünyanın da hayvan ve bitki soylarının

tükener ve insanlığın soyunun ortadan kalkmasına neden olabilecek iklim değişikliğinin tetiklenmiş olduğunu ve yeryüzü kimyasında nitel anlamda bir değişimin söz konusu olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle de kamu sermayesinin kullanılarak dünyayı bir Üçüncü Sanayi Devrimi'ne ve karbon-sonrası çağa taşımanın önemli olduğunu işaret etmektedir. Böyle bir dönüşüm ile gelecek nesiller için yenilenmiş olacağımızı da eklemektedir (Rifkin, 2014: 342).

3.1.3. İş Birliğine Dayalı Ortak Alanlar

Tarihin birçok bölümünde insanlar iş birliğine dayalı ortak alanlarda mallarını ve hizmetlerini paylaşmak için iş birliğinde bulunarak ortaklaşa çalışmışlardır. Rifkin'in yaptığı araştırmalara göre de Z kuşağı olarak isimlendirilen 2000 yılı ve sonrasında doğan gençler için sahip olmaktan çok o şeye erişebiliyor olmak daha önemli olduğu için klasik bir iş girişimcisi olmak yerine toplumsal girişimcilik yapacakları iş birliğine dayalı ağlara dahil olmayı tercih etmektedirler (HARD Talk, 2014). Rifkin, kapitalist dönemin yavaş yavaş sona erdiğini ve ekonominin, kapitalist piyasanın iş birliğine dayalı ortak alan ile birleşerek yeni bir melez eksene kaydığını belirtmektedir. Aynı zamanda işbirlikçi ortak kaynakların ön plana çıkarken, 2050 yılına gelindiğinde ekonomik hayatı belirleyen ana faktörün iş birliğine dayalı ortak alanların olacağını da öngörmektedir (Capital, 2015).

Jeremy Rifkin, 19. ve 20. yüzyıl iki sanayi devriminden sonra küresel çapta, dikey olarak piramit gibi işleyen bir ekonomik sistem kurduklarını belirtmektedir. Bununla beraber Fortune 500'e göre, dünyanın en büyük 500 şirketi bugün dünyanın tüm gelirinin üçte birini elde etmekte olduğunu ve dünyanın en zengin 65 kişininin serveti ile en fakir 3,5 milyar kişininin servetine eşit olduğunu (yani insan nüfusunun yarısının servetine) belirtmektedir. Böyle bir ekonomik sistem ile devam edilemeyeceğini öngören Rifkin, yeni bir ekonomik yolculuğa çıkılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bahsedilen yolculuğa da iş birliğine dayalı ortak alanlara iş birliğine dayalı bir yolculuk denmektedir (HARD Talk, 2014).

Rifkin; Dünya üzerindeki her yerde GSYH'nin²⁶ yavaşladığına dikkat çekmektedir. Bunun sebebi olarak da dünya üzerindeki her yerde son yirmi yıldır üretkenliğin azalması olduğunu göstermektedir. Bunun sonucu olarak da işsizlik yükselişe geçmektedir. Bazı ekonomistler, eğer böyle giderse bu durum sonucunda önümüzde yirmi yıl içerisinde yavaş üretkenlik ve yavaş büyüme görüleceğini vurgulamaktadır (The Third Industrial Revolution, 2017).

19. yüzyıl başlarında klasik Fransız ekonomisti olan Jean Baptiste, arzın devamlı kendi talebini yaratacağını belirtmiş ve ürünün bir pazar içerisinde ortaya çıktığı andan itibaren, diğer ürünler için de ortaya çıkmakta olduğunu vurgulamıştır. Böylece bir ürünün yaratılıyor olması, diğer ürünlerinde ortaya çıkması için yeni bir yol açmaktadır (Bell, 1985: 285-286'den akt. Rifkin, 2014: 330). Bahsedilen bu iddiaya göre Rifkin, emekten tasarruf edilen yeni teknolojilerde verim artarken, üretici daha ucuz maliyet ile daha çok mal üretildiğini ve bu artan ucuz mal kendi talebini ortaya çıkarırken artan talebin yeni üretimleri doğurduğunu ve bu durumun sonlanmayan bir döngüye neden olduğunu belirtmektedir (Rifkin, 2014: 330).

Rifkin, teknolojik anlamda yaşanan gelişmelerin neden olduğu istihdam kaybı, satılmış olan malların artan değerine bağlı olarak üretim düzeyini karşılayacak yeni istihdam şekilleri ile telafi edilmekte olduğunu söyleyenlerin olduğunu, bu duruma ilave olarak da teknolojik yenilikler ile artmış olan üretime bağlı olarak fiyatların düşmesi, tüketicileri farklı ürünler almak için ücret ödemesine ve böylelikle verimi yükselterek ekonominin diğer sahalarında istihdamın artmasına neden olduğunu belirten ekonomistler olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Tabii ortaya atılan bu sava göre; istihdam azalsa da üretimde çalışan kişilerin yerine yeni teknolojiler geçerek işsizlik problemi kendi kendine bu sorunu çözecektir fakat klasik ekonomi teorisine ait bu varsayım yeni gerçekler

---

²⁶ Bir ülkede belli bir dönemde (genel olarak bir yıl) ekonomik faaliyetlerinin bir sonucu olarak üretilmiş mal ve hizmetlerin toplamıdır (Önsal, 2017:150).

ile karşılaşarak zamanla verimdeki artışın doğrudan istihdamı arttırmadığını ve hatta bazen ters etki yaratarak iş ve alım gücünde kayba yol açtığını gözler önüne sermektedir (Rifkin, 2014: 330-331). Türkiye'nin ilk kadın Fütüristi olan Ufuk Tarhan'da Rifkin'in görüşlerini desteklercesine; işsizliğin zamanla doğal bir gelişme olarak karşımıza çıkacağını ve bu kişilerin sabit ücretli bir işte değil de proje, konu, gün ve saat bazlı çalışacağını, hatta gelecekte birçok şey daha ucuz satılacağından dolayı bu kişilerin rahat bir şekilde geçineceğini, geçinmede sıkıntı yaşayanlarında STK'lardan destek alacağını vurgulamaktadır (Tarhan, 2018: 193).

ABD'de son 50 yıl içerisinde yaşanan ekonomik büyümenin ardından beklenenden daha az iş artış dönemi ortaya çıktığını belirten Rifkin, 1950'li yıllardan 1970'lere kadar ekonomik büyüme ile özel sektörde istihdam %3,5 artıyorken 1980 ve 1990 aralığında %2,4'e gerilediğini ve 2010'lu yıllara gelindiğinde %0,9 gerilediğini belirtmektedir (Goodman, 2010:1'den akt. Rifkin, 2014: 331). Bu bahsedilen durum daha önceleri söylendiğinde gülünç bulunacak İşsiz Toparlanma kavramını da ortaya çıkarmaktadır. Bu kavram makro iktisatta iş gücü sabit kaldığında veya gerilediğinde ekonomide görülen büyümeyi anlatmaktadır (Rifkin, 2014: 331).

Fabrika üretiminden bankacılık hizmetlerine dek nice sanayi kuruluşlarında, şirketler daha az çalışan ile daha fazla çıktı sağlayıp ciddi verim artışları yakaladığını belirten Rifkin, şirketlerin çok hızlı bir şekilde işçi çıkartmaya yöneldiklerinin de altını çizmektedir (Rifkin, 2014: 331). Eski FED²⁷ başkanı Janet L. Yellen'in, GSH'nın 2009'da değişmeden kaldığına fakat buna rağmen maaşların %4 düştüğüne (Yellen, 2010'dan akt. Rifkin, 2014: 331-332) dair açıklamasına işaret eden Rifkin, arz zincir yönetiminde yeni değişim ve dönüşümlerin verim artışına neden olduğunu fakat verim artışı ile istihdamın arasında yaşanan en büyük gerilimin 1995 ve 2002 yıllarında gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

---

²⁷ Amerika Merkez Bankası.

Dünyada yaşanan bu teknolojik eğilim bu şekilde devam ederse ki daha da etkili teknolojiler ile süreceğini vurgulayan Rifkin, üretimdeki istihdamın 163 milyon işçiden 2040'lara kadar yalnızca birkaç milyon işçiden ibaret olacağını ve bu durumun aynı zamanda fabrika işlerinin büyük çoğunluğunu yok edeceğini belirtmektedir (Carson, 2003'dan akt. Rifkin, 2014: 332-333).

Üretim kısmından ziyade beyaz yaka ve hizmet sanayisinde benzer artışlar yaşanırken bu teknolojik gelişim sürecinde işçi çıkarılmaları rekor seviyelere ulaşmakta olduğunu belirten Rifkin, sekreterlik, dosya memuru, muhasebeci, telefon operatörü ve banka memuru gibi mesleklerin akıllı teknolojiler ile istihdam piyasası üzerinden silinecek beyaz yaka işlerinden bazıları olduğunu belirtmektedir (Rifkin, 2014: 333).

Yine teknolojik gelişimlerden etkilenen bir diğer sektör Perakende²⁸ Sanayidir. Kasa görevlilerinin yerine geçen otomatik ödeme hatları ve otomatige bağlanan nakliye şubeleri gerekli insan kaynağına ihtiyacı azaltmıştır. Bununla beraber seyahat sanayiinde de belli başlı dönüşümler meydana gelmektedir. İnsan müdahalesine gerek kalmadan seyahat ve otel imkânı sunan ses tanıma teknolojisi kullanılmaya başlanmıştır. Sağlık sektöründe bile basit cerrahilerde, tıbbi teşhislerde, temizlik ve bakım kısmında kullanılan robotların varlığı ile akıllı teknolojilere geçilmiştir. Akıllı teknolojilerin bir zamanlar insanların yaptığı birçok işi ele geçirmiş bulunmakta olduğunu özellikle vurgulayan Rifkin, insanların hareket özgürlüğüne sahip, bilişsel ve duyuşsal anlamda tüm yetilere sahip sistem ile donatılarak her türlü talimatı gerçekleştiren robotların faaliyete geçeceği öngörüsünde bulunmaktadır (Rifkin, 2014: 333).

Yapılan birçok teknik ve mesleki çalışmalarda ortaya konan tezleri oldukça başarılı bulan Rifkin, sanayi devrimin ortaya çıkması ile köle

---

²⁸ Fransızca kökenli olan ve bir şeyin parçası olmak anlamına gelen Perakendenin temel anlamı ürünlerin, toptancılardan büyük miktarlarda alınarak bireysel müşterilere küçük miktarlarda satılmasıdır (Külter, 2009: 8; Kendirli, Diker, 2016: 30)

çalışma sistemi nasıl sonlandıysa, iş birliğine dayalı ortak alanda çalışma anlayışı da muhtemelen maaşlı çalışmayı sonlandıracağı görüşünü belirtmektedir. Beraber çalışmış olduğu birçok şirketin önümüzdeki yıllarda akıllı teknolojilerin toplu maaşlı insan emeğinin yerine geçeceğini öngörerek 19. ve 20. yüzyıllar içerisindeki önemli faktör makine başında işçi çalıştırmaksa, 21. yüzyılda da ileri teknolojileri kullanabilen, profesyonel iş gücünün olduğu, akıllı teknolojileri programlayıp takibini yaratabilen kişiler olacağının altını çizmektedir (Rifkin, 2014: 334-335).

Rifkin bahsettiği tüm bu öngörülerini ile ilgili bazı aksiyonların alınması gerektiği üzerine de vurgular yapmaktadır. Böyle bir çağa hazır olmak için, iş birliğine dayalı çağa geçişi gerekli altyapının kurulması gerektiğini belirtmektedir. Böyle bir alt yapı kurulması için gerekli olan küresel kararın bir an evvel verilmesinin 100 binlerce yeni şirketin kurularak 100 milyonlarca yeni istihdamın kapısını aralayacağını altını çizmektedir. Erken bir şekilde aksiyon alınıp altyapı kurulursa 2040-2050 yıllarında pek çok kıtada sanayi işgücünün zirve yapıp sabitleşeceğini öngörmektedir (Rifkin, 2014: 335).

3.2. Guy Standing: Prekarya ve Temel Gelir

Dünyada yaşanan sanai-teknojik dönüşümlerle, oluşum sürecinde olan yeni bir sınıfın ortaya çıktığını ortaya atan Profesör Standing, acilen bu durumun farkına varmamız gerektiğini vurgulamaktadır (Standing, 2015: 9). Standing, 2017 yılında katıldığı bir konferansta küresel pazar ekonomisinin oluşum sürecine tanık oluyorken, neo-liberalizmin bu sistemi biçimlendiren etkenlerden olduğunu ve pazarlar açıldıktan sonra neo-liberalizm ile çok küçük bir azınlığın yüksek gelir elde ettiğini belirtmektedir. Bu durumla beraber dünya işgücü arzı dörde katlanarak (extra 2 milyar insan) küresel emek piyasasının bir parçası olmaktadır. Böylelikle bazı ülkelerde ücretler aşağı yönlü bir baskıya maruz kalmıştır ki bu ücretlerin önümüzdeki süreçte artacağı öngörülmemektedir. Standing, durumun sonucuna baktığında da git gide büyüyen bir eşitsizliği

ve bu eşitsizlik ile yeni bir sınıfın şekillendiğini görmektedir (TedxTalks, 2017). Standing'in belirttiğine göre; şekillenen yeni sınıf, günümüzdeki piyasa toplumunda bulunan kronik belirsizlik ve riskleri aşacak güvencenin sağlanması, zaman kontrolü, ortaklıklar, eğitim ve finansal sermaye gibi beş önemli varlıkla ilintili olarak kendi selametine mâni olan eşitsizliklerle boğuşmaktadır (Kutlu, 2018: 1873).

Guy Standing, entelektüel ve politik olarak yüzleşmek zorunda kaldığı sınıf olan Prekarya'dan bahsetmeden önce kısa toplumsal sınıflardan bahsederek Prekarya'nın da piramidin neresini kapsadığına değinmektedir. Bir piramit hayal edersek şayet, piramidin en üstü Plütokrasi²⁹, Oligarşi üyeleri ve Elitler tarafından kaplanmaktadır. Onun altında ise maaş ile çalışan, iş ve sosyal güvencesi ile emekli primlerine ve ücretli izin gibi izin imtiyazlarına sahip olan sayıları günden güne azalan, çocuklarının geleceği için endişelenen kişileri kapsamaktadır. Maaşlı çalışanların altında ise 20. yüzyılın işçi sınıfları bir diğer deyiş ile eski Proletarya (İşçi Sınıfı) yer almaktadır. İşçi sınıfının altında Prekarya isimli yeni sınıf yer almaktadır. Piramidin en alt tabanında da Standing, sokakta can veren Lümpen sınıfı³⁰ndan bahsetmektedir (Tedx Talks, 2017). Eşitsizliklerin her geçen gün daha da arttığı dünyada piyasa, esnek emek pazarına dönüşürken, sınıflar da ortadan kaybolmaktan ziyade parçalı küresel sınıf şekline dönüşmüştür (Standing, 2011: 21).

3.2.1. Yeni Tehlikeli Sınıf Prekarya

1970'li zamanlarda iktisatçıların inanmış olduğu neo-liberal sistem temeli baz alınarak, büyümenin rekabet gücüne dayanmış olduğunu ve piyasa kurallarının hayatın her yerinde olması gerektiği düşüncesinin yer almakta olduğunu dile getiren Standing, bu neo-liberal sistem ile ülkelerin

---

²⁹ Bir ülkede yönetme erkinin zenginlere ait olduğunu belirten yönetim biçimidir (<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/plutokrasi/3087>).

³⁰ Karl Marx'ın dolandırıcıları, genel ev işletmecileri, paçavra tüccarları, sokak çalgıcıları, dilencileri ve sahipsiz toplumun geri kalan tüm kısmını konumlandığı kısımdır (Önsal, 2017: 316).

emek piyasasındaki esnekliğin arttırılmasının kaçınılmaz olduğunu ve bu durumun sonucu olarak da riskli hallerin yarattığı sonuçların işçiler ve onların aileleri tarafından karşılanması anlamına geldiğini belirtmektedir. Böylelikle de ortaya istikrarsız ve tüm dünyaya yayılmış, milyonlarca kişiyi kapsayan küresel Prekarya sınıfı ortaya çıkmıştır (Standing, 2015: 11).

Standing küresel dönüşümün, küresel piyasayı etkileyerek ve bununla beraber dünyada yaşanan güvensizlik ve eşitsizliklerin artarak büyümesiyle şekillenen sınıf (Tedx Talks, 2018) Prekarya'yı üç boyutta açıklanan milyonlarca insandan oluştuğunu belirtmektedir (Tedx Talks, 2017):

İlk boyutta, Prekarya sınıfı kendilerini istikrar olmadan yaşamaya ve çalışmaya alıştırmak zorundadırlar ve bunun adı varoluşsal güvencesizliktir. Bu kişilerin mesleki kimlikleri yoktur ve buna rağmen bir de yaptıkları işte çok daha fazla çalışmak zorunda kalarak emeklerinin karşılığını almamaktadırlar.

İkinci boyutta, sürekli belirsizlikler ile yüzleşmekte olup maaşa bel bağlamak zorunda kalmaktadırlar. Maaş harici sağlanan imtiyazlara (emekli maaşı, ücretli izin, hastalık izni vs.) erişimleri yoktur. Risklere kendileri katlanmakta olup, ekonomik belirsizlikler ve sürdürülemez borçlar ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Herhangi bir verecekleri yanlış karar da kendilerini sokakta bulabilmektedirler.

Üçüncü ve son boyutta incelendiğinde, tarih boyunca Prekarya en önemli haklarını (sivil, ekonomik, sosyal, kültürel, politik haklar vs.) kaybetmiş ilk sınıf olarak görülmektedir. Politik görüngüde kendi amaçlarını temsil edebilecek politikacı görememektedirler. Ekonomik olarak da niteliklerine uygun kalifiyeli olabilecekleri işlerde çalışmamaktadırlar.

Bu durumlar küresel kapitalizm ile ortaya çıkmış durumlar olup geçici olarak algılanmaması gerekmektedir. Şu an ki güncel duruma

bakıldığında Prekarya'nın; atacılar, göçmenler ve ilericiler olarak 3 kesime ayrıldığı görülmektedir (Tedx Talks, 2017). Özetle boyutları irdelenecek olduğumuzda, Prekarya'yı anlamak için kişilerin, kendilerine istedikleri kimlik veya kariyer oluşturma ihtimalinden uzak güvence oluşturmayan emek şekillerini yapar hale geldiğine bakması gerekmektedir (Standing, 2011: 35).

3.2.1.1. Atacılar

Standing'in Prekarya sınıfını üç kesime ayırdığında ilk kesimi atacılar oluşturmaktadır. Atacılar, geçmişe bakan insan topluluklarıdır. Bu kişilerin anne babaları meslek (madenci, liman işçisi, çelik ve otomobil işçisi vs.) ve statü sahibi kişilerden oluşmaktadır. Anne babasının sahip olduklarına sahip olamamış bu kesim kayıp bir geçmişin yoksunluğunu hissetmektedir. Prekarya'nın atacı olarak nitelendirilen kesimi üniversite eğitimi almamıştır. Üniversite eğitimi almamış bu kesim neo-faşist popülistlerin söylemlerinden etkilenmektedir (Tedx Talks, 2017). Aynı zamanda bu kesim, devamlı geçmişe özlem duyan ve geçmişteki yaşamlarının daha konforlu olduğunu düşünenlerdir. Bu geçmişteki konforlarının da popüler kültür, siyasetçiler ve göçmenler nedeniyle bozulduğunu düşünmektedirler. Bu kesim, göçmenler ülkelerine geri dönmüş olsa ve eski yönetim anlayışı yeniden hâkim olsa her şeyin daha iyi olacağını inanmaktadır (Ahi, 2019).

3.2.1.2. Göçmenler

Prekarya'nın bu kısmı, İkinci kesim olan göçmenleri (amaçsızca gezenler, azınlıklar ve mülteciler) kapsamaktadır. Bu kesim ev ve aidiyet duygusundan yoksun olarak yaşamaktadır. Hiçbir yere ait olmadıklarından her daim bir başkasını önlerinde tutmaktadırlar. Bu durumun sebebi de eğer bir başkasını önde tutmazlarsa hayatta kalmaları zorlaşmaktadır. Prekarya'nın göçmen kesimi dayanılmaz baskıların olduğu bazı durumlarda da ani öfke krizleri yaşamaktadırlar (Tedx Talks, 2017). Güçsüz olarak tanımlanan göçmen kesimi, prekar çalışma

koşullarına, sömürülmeye, esnek, güvencesi olmayan ve sağlıksız işlere evet demek mecburiyetinde kalmaktadır (Topçuoğlu, 2016: 13).

3.2.1.3. İlericiler

Prekarya'nın belirttiği son ve eğitimli kesim olan ilericiler, yükseköğretim ve üniversite eğitimi alırken aileleri kendilerine bir geleceklere olduğunu dile getirmektedir fakat okulu bitirdiklerinde herhangi bir geleceklere olmadığını görmektedirler. Prekarya'nın bu kesimi anomi durumu yaşamaktadır. Bu anomi durumu bir tür çaresizlik, yabancılaşma, endişe, kaygı ve öfke hissiyatlarıdır. Bu kesim öfke atakları geçirse dahi göçmen kesimi gibi neo-faşistlere dönüşmemektedirler. Her zaman yeni bir cennet vadeden politikaların peşinde gitmedirler (Tedx Talks, 2017). Bu kesim, aynı zamanda düzensiz işlerde çalışmakla beraber statü konusunda da hayal kırıklığına uğramıştır (Standing, 2012: 590'den akt. Güvendi, 2019: 8).

3.2.2. Temel Gelir

20. yüzyılda gelir dağılımının bozulduğunu ve düzelmesinin mümkün olmayacak bir hal aldığı belirten Standing, farklı ilkeler içeren yeni gelir dağılım düzeni inşa edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yeni gelir dağılım sisteminde toplum içerisindeki her erkeğin, kadının ve çocuğun temel gelire sahip olması gerektiği belirtilmektedir (Tedx Talks, 2017). Bahsedilen yeni gelir dağılım sistemine temel gelirden ziyade vatandaşlık hibesi, sosyal pay ve demografik gruba bağlı hibe gibi isimlerde kullanılmıştır. Standing, tercihi göre temel gelir ifadesini kullanmaktadır (Standing, 2015: 282).

Herkes temel gelire sahip olursa ne olur diye sorulduğunda Standing, temel gelire sahip olan halkın tembel olmayacağı cevabını vermektedir. Temel gelir ile ilgili çeşitli ülkelerde pilot uygulamaların yapılması bazı sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçlarda, temel gelire sahip olan bireylerin hem daha çok hem de daha verimli çalıştıkları gözlemlenmektedir (Tedx Talks, 2017). Temel gelirle ilgili yapılan bu sosyal desteğin bazı şartlara

bağlı olarak verilmesi gerekliliğini savunanlar da kişilerin ceza ölçeğinde olacak şekilde sınırlandırılması gerektiğini belirtirken Standing, temel gelirin farklı bir yöne sahip olduğunu vurgulamaktadır (Standing, 2015: 284).

Standing aynı zamanda temel gelirin, her dürüst ve saygın insanın sahip olması beklenen erdemleri kazanmaya teşvik ettiğini belirtmiştir. Temel güvencesi olan bireyler daha anlayışlı olarak başka insanları da önemsemeye başlamaktadır. Temel gelir, kişileri topluma dahil olmaya istekli hale de getirmektedir. Tüm bunların sonucu olarak da Standing'in belirttiği temel güvence olmadan eşitsiz hayatı ortadan kaldırmak mümkün olmayacaktır (Tedx Talks, 2017). Temel gelir ile güvencesiz ve yoksul yaşama dair problemler üzerinde hafifletici etkiler meydana gelmesi beklenmektedir. Tüm bunlarla birlikte de temel gelir ile ortaklaşa toplumsal hareketler daha mümkün hale gelecektir (Standing, 2014'den akt. Kutlu, 2019: 1867).

Daha iyi bir toplum yaratmak için Standing'in önerileri aşağıda belirtildiği biçimde olmuştur (Tedx Talks, 2017):

- Temel gelir ve güvenceyi arttırılmalı,
- Zamanın denetimi kişilerin kendisine verilmeli,
- Hızlı olmayan zaman akışı yaratılmalı,
- Sadece çalışmaya değil farklı şeylere (hasta/yaşlı akrabaları ziyaret, çocuklarla ilgilenmek) de zamanı ayırabilmeli,
- Plütokrat ve oligarşi olarak nitelendirilen üst tabaka üyelerinden mülkiyet ve kira gelirleri geri alınmalı,
- Mekanizmalar kullanılmalıdır.

3.3. Andre Gorz: Yaşam Geliri ve Sosyalist Toplum Modeli

Çalışma kavramı; Fransız filozof Andre Gorz tarafından, modern zamanda toplumdan gelen istek nedeniyle ve yine toplum tarafından belirlenen düzgünlere göre yapılmış olan, toplumun ihtiyacı olan şeyleri

yapabiliyor olma hissi veren mecburi bir faaliyet olarak tanımlanmıştır. Fakat Gorz'un kastettiği bu çalışma sistemine kapitalizm tarafından ihtiyaç duyulmadığını da belirtmektedir. Zamanla güce ulaşmış olan sermaye, emek klasının tarihsel deneyimini ve bu deneyim ile doğmuş olan hakları dünya üzerinden silme eğilimi içerisine girmiştir. Sermaye, refah dönemi zamanında da çalışma haklarını temizleyerek her geçen gün daha da artan 'güvencesizleştirme' dönemini başlatmış bulunmaktadır. Gorz, emekçi sınıflar (Proletarya) ve yoksulluk içinde yaşayan toplumlara tabanda bir araya getirmeyi hedeflemektedir (Gorz, 2001: 77-78).

Neo-liberal ekonomi politikalarının ortaya çıkması ile kapitalizmin geleneksel manada çalışmayı (tam zamanlı, emek-yoğun çalışma) ortadan kaldırdığını belirten Gorz, küreselleşme ile birlikte neo-liberal ekonomi politikalarının esnek çalışma biçimleri ortaya çıkarması ile birbirine benzeyen fakat birbirinden farklı olduğu savunulan yeni işlerin ortaya çıkmış olduğunu belirtmektedir (Gorz, 2001: 9-10). Fakat bu görüş Gorz'a göre yanlıştır ki bu durumu çalışma kavramının bir meslek ifade etmesi gerektiğini belirtmektedir. Fakat toplum içerisindeki kişilerin yaşamları süresince farklı işler yaptırılmaları doğrultusunda bu yapının da tahrip edilip yıkıldığını vurgulamaktadır (Gorz, 2001: 12).

İstihdam piyasalarında artış gösteren düzensizliğin bir süre sonra kaçınılmaz olacağını belirten Gorz, çalışanların toplumsal anlamda çalıştıkları iş ile tarif edilmeyeceklerini belirtmiştir (Gorz, 1986, 75). Küreselleşme sürecinde teknolojik anlamda yaşanan değişim ve dönüşüm ile uluslararası iş paylaşımında yaşanan dönüşümü Pontiac Le Mans isimli otomobil modeli ile örneklendiren Gorz, montaj kısmının Güney Kore'de, teknik kısmının Japonya'da, tasarım kısmının Almanya'da, elektronik kısmının Tayvan ve Singapur'da, reklam ve pazarlama kısmının ise Büyük Britanya ve İrlanda'da gerçekleştiğini belirtmektedir (Gorz, 2001: 25).

Çalışma ile birçok görüşte bulunan Gorz, çalışmanın sonu ile ilgilide bazı öngörülerde bulunmaktadır. Bunlar;

- Kapitalist sistemlerin ihtiyacı olan teknik ihtilale imkân veren bilgi-iletişim teknolojilerin geliştirilmesi ve teknolojilerin güç bağlantılarını kapital sınıfın yararına dönüştürmek için kullanılması,
- Standartsızlaştırma, kitlesizleştirme ve bürokrasisizleştirme politikaları ile piyasayı kanunların yerini alan kuralsızlaştırma politikalarının uygulanıyor olması ve bunun sonucunda da eski çalışma ilişkisinin yok edilerek proletaryanın tutumunu değiştirmesi,
- Kuralsızlaştırma politikaları ile kapitalin emek gücüne az ücret ödeyerek aynı zamanda az ücret ödemesinden elde ettiği kar için daha az vergi ödememenin ve hatta hiç vergi ödememenin önünün açılması gibi toplumsal ve çevresel ödemeleri yapmaktan kurtarılması,
- Taşeron işçiliğin ve dünya çapında iş bölümü kapsamında proletaryanın daha önceki çalışma biçimleri ile olan bağının koparılması olarak belirtilmektedir (Gorz, 2001: 14-17).

Gorz'un belirttiğine göre, toplam istihdam içerisinde oranı günden güne artan esnek çalışma biçimleri dönemin en büyük toplumsal hakikatidir (Gorz, 2001:72). Kapitalist sistem içerisinde de endüstri toplumunun yerine herhangi bir toplum biçimi koymadan ortadan kalkmış olduğunu savunan Gorz, önümüzdeki süreçlerde bireylerin yetenek ve kabiliyetlerini kullanamadığı muvakkat işlerde çalışacağını dile getirmektedir. Gorz'a göre bu şekilde yaşayacak olan toplumlar köleleştirilmiş emekçi insanlık yaratmış olacaktırlar (Gorz, 2001: 77-78).

Esnek çalışmayı dönemsel hakikat olarak gören Gorz, yine esnek çalışma şekillerinin özelliklerinden biri olarak, çalışma süre ve ücret kısmını şekillendiren esnek çalışma yönteminin ve kapitalin son hedefi olan çalışanların birbiri ile ortaklaşa faaliyet göstermelerini engellediğini belirtmektedir. Uygulanan politikalarında temelinde, sendikalı olma durumunu bir işten çıkarma nedeni olarak göstermek ve böylelikle

bireyleri sendikadan uzaklaştırarak sınıfsal faydadan bağımsız bir kimlik ortaya çıkarıyor olmaya dayanmaktadır (Gorz, 2001: 56).

Bugün artık çalışmanın bir imtiyaz olarak görüldüğünü ileri süren Gorz, bu imtiyazın herkesin elinde olmadığı çok az bir kitleyi kapsadığını iddia etmektedir. Fakat Gorz bu imtiyaz sahibi sınıfın istikbali olmadığını öngörmektedir. Böylelikle sınai-teknolojik değişim ve dönüşümlerin zamanla daimî işleri de ortadan kaldıracığı ve tüm çalışanların herhangi bir garantisi olmayan işlerde çalışmak zorunda kalacağını belirtilmektedir (Gorz, 1986: 74).

Umumi düşünce ile aynı olarak Gorz, neo-liberal küreselleşme ile işsiz kişilerin işsiz olma sebeplerini kendilerinin yetersiz olmasından kaynaklandığını belirtirken, istihdam edilebilirlik³¹ kavramını ortaya çıkarmaktadır. Böylece bu bahsedilen neo-liberal küreselleşme sürecinde bireyin çalışma hakkı elinden alınmış ve istihdam edilebilirliği değişime uğramıştır (Gorz, 2011: 22).

Andre Gorz, küresel anlamda yaşanan değişim ve dönüşümlerin neticesinde kapitalist sistemde ‘İşin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaş ödensin’ den ‘maaşın ne kadar olduğunun önemi yok, yeter ki işimiz olsun’ a doğru bir tahavvül yaşamakta olduğunu özetlemektedir (Gorz, 2001: 81-82).

Yapılan tüm bu değerlendirmeler neticesinde Elveda Proletarya isimli kitabında Gorz, Marksist yazında açıklandığı gibi bir işçi sınıfının olmadığını ve bugünün ‘yeni proletaryası’ adı verilen kavramın diğer tüm ötelenmiş kesimleri içerisine aldığını ifade etmektedir. Yeni proletarya tüm ötelenmiş kesimler olarak güvencesi olmadan çalışanlar, esnek çalışma biçiminde çalışanlar, yoksullar, yetenek ve becerilerine uygun işlerde çalışmayanlar gibi kesimi kapsayan bir kavram olarak açıklanmaktadır (Gorz, 1986: 77). Maddesiz isimli kitabında ise yeni

---

³¹ Daha önceki dönemlerde çalışmayı hak olarak görmenin aksine, kişiyi satılabilir daha fazla bilgi ve beceriyi sahip olmaya zorunlu bırakmaktır (Gorz, 2011: 22).

proletarya kavramını genişleten Gorz, tüm ötelenmiş kesimler olarak aktarılan çalışanlar kısmına yükseköğretim mezunu kişileri de eklemiştir. Yeni proletarya kavramını genişletip yükseköğretim mezunlarını da bu kavram içerisine sokan Gorz, Prekarya kavramı tartışmalarını da alevlendirmiştir (Gorz, 2011: 65).

Çalışma kavramında meydana gelen sınai-teknolojik değişim ve dönüşümler ile emek yönetimi anlayışını tenkit eden Gorz, insan kaynakları yönetimini de işletme ve işletme içerisinde çalışan çalışanların menfaatlerini güya bütünleştirip işçi emeğini kapitalle birleştirmeyen izlem olarak ifade etmektedir (Gorz, 2011: 13).

Yaşanan değişim ve dönüşümlerin bir neticesi olarak işçi sınıfının içinde bulunduğu buhrandan çıkış için Gorz'un bazı çözüm önerileri mevcuttur. Bu çözüm önerilerinden başat olan ikisi yaşam geliri (asgari gelir) ve sosyalist toplum modelidir.

3.3.1. Yaşam Geliri (Asgari Gelir)

Andre Gorz, ilk etapta yaşam gelirini asgari gelir olarak ifade ederken, daha sonrasında ifadeyi değiştirip yaşam geliri olarak bahsetmiştir. Bu değişikliğinin nedeni altında asgari gelirin kökeninin Speenhamland Yasasına³² gittiğini ve emsal uygulamalar ile ötelenmiş kesimlerin toplumsal çerçeveye dahil edilmediği olgusu yatmaktadır. Gorz, toplumun yapısından kaynaklanan bu durum ile ötelenmiş kimseleri diğer kesimler gibi topluma dahil etmeden yalnızca gelir güvencesi sunarak yaşamış oldukları sorunları çözüme kavuşturulmayacağını belirtmektedir. Böylelikle de asgari gelir olarak ifade ettiği fikrini 'marjinalleşmenin ve toplum dışın itilmenin ücreti' ve 'apartheidleştirilmiş kesimlere ödenen bir bedel' olarak yorumlamıştır (Gorz, 2007, 151-152).

---

³² Speenhamland'ta toplanan Berkshire yargıçları 1795 yılında emekçilere olanak sağlayacak ücret seviyesini güvence altına almak nedeniyle Eski Yoksul Yasası'nı iyileştirmişlerdir ve 1834 yılına dek yürürlükte kalmıştır (Himmelfarb, 1985: 96 ; Güngör ve Özügürlü, 1997).

Yorumlarını daha da geliştiren Gorz, ‘toplumsal gelir yardımı’ ve ‘çalışma geliri’ gibi mazmunlar kullanarak sağlanan gelirin kişileri işgücü piyasanın baskısından kurtarmak ve kişilere zamanlarını kullanma ve değiştirme değerleri arasında karar verme olanağı sağlamak olduğunu belirtmektedir. Gorz, belirttiği görüş uygulanırsa ancak o zaman sermaye toplumunda beklenen etkinin oluşabileceğini dile getirmektedir (Gorz, 2001: 115).

Yaşam geliri kavramını daha geliştirerek bu gelirin, iş yaşamındaki ilişkilerin süresiz oluşu, yapılan kesintiler ve işin geçiciliği ile ortaya çıkan, verime bağlı gelişim göstermeyen, hür faaliyetlerin artmasını sağlayabilecek bir talep olarak ortaya çıktığını savunan Gorz, yaşam geliri olarak bahsettiği bu gelirin asıl hedeflediği şeyin herhangi bir üretim olmasa bile zenginlik yaratabiliyor olması olarak belirtmektedir (Gorz, 2011: 23-24).

3.3.2. Sosyalist Toplum Modeli

Sermaye daha önceki dönemlerde politik denetimden kaçamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında iki yönlü denetim yokluğu öne çıkmaktadır. Bunun birinci yönü kamu iktidarının teftiş gücüdür. O dönemde devlet, kapitali denetlemekten ziyade kuralsızlaştırma yöntemi ile saf bir araç haline getirmektedir. İkinci yön ise emekçi sınıfın siyasi bir güce sahip olması belirtilmektedir. Günümüze bakıldığında emekçinin sınıfının gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır. Globalleşen dünyada büyük roller üstlenen ulus ötesi kurumlar ile sermaye denetimden kurtulmayı başarmıştır. Globalleşen dünya sürecinde günden güne geri plana atılan işçi sınıfını bu konuma getirmede emek hareketinin de sebep olduğunu vurgulayan Gorz, işçi parti ve sendikalarını o dönemde öneri sunmamaları ile itham etmiştir (Gorz, 2001: 26-27).

Bu sürecin iyileştirilmesi adına gerekli içtimai hareket kaynağının daha önce de olduğu gibi Avrupa’da bulunduğunu vurgulayan Gorz, bu toplumsal hareketin içtimai problemlere maruz bırakılan tüm kesimleri

(işçi, işsiz, yoksul vb.) içine alarak uluslararası arenada etkili olan bir muhalefet biçimi oluşturmaları gerektiğini dile getirmektedir. Toplumsal değişim için olması gereken mücadele şekli globalleşmeye körü körüne tamamen karşı çıkmamalı, böyle küreselleşmenin varlığını kabul ederek bu varlığın daha eşit olmasını sağlamak gerekmektedir. Gorz'a göre eğer tamamen karşı çıkılırsa şayet toplumsal mücadelenin başarısız olma ihtimalide çok daha fazla olacaktır (Gorz, 2007: 231).

3.4. Rifkin, Standing ve Gorz'un Çalışmanın Geleceğine İlişkin Görüşlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Çalışma kavramı, meslekler ve sınıf yapıları daha önce de belirtildiği üzere teknolojinin gelişmesi doğrultusunda dönüşümlere uğramıştır. Sanayi devrimi ile başlayıp bilgi devriminin yaşanması ile birlikte de yeni ücretli işlerin gün yüzüne çıkmış olması, çalışmanın geleceğinde de aynı şekilde teknolojinin gelişmesiyle beraber yeni ücretli işlerin ortaya çıkacağı anlamına gelmemektedir. Bunun nedeni olarak da kapitalizmi çok daha farklı bir şekilde yorumlayan taze bir ekonomik düzenin oluşmasından bahsedilmektedir (Rifkin, 1995: 3).

Birçok yazar çalışmanın geleceği ile ilgili olarak yaşanan teknolojik değişim ve gelişimin çalışma yaşamındaki ücretli işlerde azalma görüleceği üzerine fikir beyan etmektedir. 1990 yılları ile de çalışma kavramı üzerinde yaşanan ve yaşanmaya devam eden gelişmeler neticesinde çalışmanın geleceği üzerine yapılan tartışmaları hararetlendirmiş bulunmaktadır (Gümüş, ty: 21). Bozkurt'ta çalışmanın geleceği ile ilgili olarak çalışma kavramının herkes tarafından bilinen geleneksel manasını zamanla kaybedeceğini ve eski anlamından uzak olup standart olmayan yeni bir anlama eğilerek yön değiştireceğini belirtilmektedir (Bozkurt, 2014: 160).

Çalışma kavramı, yüzyıllardan beri farklı şekillere bürünmüş olsa da 20. yüzyılın son çeyreğine dek kişilerin yaşamında merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Zamanla kişiler arasında çalışma kavramına dair bakış açılarında farklılaşma olması, çalışma yaşamında da yeni değişikliklerin

ortaya çıkmasında etken olmuştur. Son yıllarda eğitim düzeyinin ve geçim genişliğindeki pozitif artışa bağlı olarak beklentilerde değişmiş, ücretten ziyade güvenli bir çalışma ortamı ve çalışma koşulları da ön planda tutulan etkenlerden olmuştur. Aynı zamanda teknolojinin de gelişimi ile çalışma anlamı daha da farklı bir boyuta sürüklenmiştir. Böylelikle çalışma hayatındaki işlerin teknolojinin desteği ile yapıyor olması vasıflı işgücüne ihtiyacı arttırırken, daha az vasıflı olan işgücü grubunu da ortadan kaldırmaktadır (Keser, 2005: 362).

Çalışmanın sonunun geldiğine dair görüşlerini ilk belirten kişi olarak Jeremy Rifkin, çalışma olarak bahsedilen bu kavramın herkes tarafından bilinen anlamının sonunun geldiğini belirtmektedir (Rifkin, 1995: 293). Tarım ile başlayan süreçte insan emeği ön planda iken sanayi devrimi ile insan emeğinin yerini makineler almış ve kırsal alanda başlayan bu emek, göç ederek kentlerdeki fabrikalarda vasıflı/vasıfsız işçiye dönüşmüştür. Bu bahsedilen süreç sonrasında da teknoloji gelişmeye devam ederken mavi yakalı olarak tabir edilen işçilerin yoğunluğu sanayi devriminden sonraki süreç olan sanayi ötesi sürecinde hizmet sektörünün ön plana çıkmış olması ile beyaz yakalı işçi yoğunluğuna dönüşmüştür. Bugün hala devam eden teknolojik değişime bağlı yaşanan dönüşümler ele alınarak çalışma kavramı da yol ayrımında bulunmaktadır. Tüm bunlar ile birlikte de Rifkin, geleneksel çalışma olarak bilinen sanayi kapitalizmi ile şekillenen çalışma olgusunun sonunun geldiğini belirtmektedir (Rifkin, 1995: 146). Gorz da Rifkin'in desteklediği görüşlerden biri olan teknolojik anlamda yaşanan gelişmelerin çalışma yaşamındaki işlerin sonunu getirdiğini ve çalışma üzerine kurulu yaşam benimseyen toplum yapısını ortadan kaldıracağı görüşünü belirtmektedir (Rifkin, 1995'den akt. Gorz, 2007: 275-284). Rifkin'den farklı olarak Gorz, çalışma olgusunun; makro-sosyal çalışma³³, mikro-sosyal çalışma³⁴ ve özerlik

---

³³ Örgütlenen toplum içerisinde ana gereksinimler için üretim yapılan çalışma şeklidir (Gorz, 2002: 81 ; Keser, 2005: 370).

³⁴ Bireysel örgütlenme ve gönüllülük esasına dayalı çalışma şeklidir (Gorz, 2002: 81 ; Keser, 2005: 370).

aktiviteleri³⁵ gibi üç değişik Şekil çerçevesinde meydana gelebileceğini öngörmektedir (Gorz, 2002: 81'den akt. Keser, 2005: 369-370).

20. yüzyıl İngiliz iktisatçısı olup modern kapitalizm kavramının belli değişim ve dönüşüme uğrayarak üretimde eşitsizliğe neden olduğunu vurgulayan Guy Standing ise Gorz ve Rifkin'in geleneksel çalışma olgusunun sonunun geldiğine dair iddialarından ziyade günümüzde gerçekleşen çalışmanın prekarizasyona dönüşümünden bahsetmektedir (Standing, 2015: 51-53). Sanayi devriminden enformasyon devrimine geçiş ile bilginin üretim aşamalarında rol alıyor olması ve yaşanan küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan neo-liberal politikaların çalışma üzerinde bazı deformatik etkilere neden olduğunu vurgulayan Standing, bu durumun emek piyasasını esnek hale getirdiğini ve herhangi bir iş güvencesi olmayan birçok kişiyi kapsayan Prekarya isimli yeni bir sınıfın ortaya çıktığını belirtmektedir (Standing, 2015: 11). İşçi sınıfı, proletarya gibi eskimiş terimlerin yalnızca eskiyi çağrıştırdığını aktaran Standing, bu nedenle 21. yüzyıl içerisinde var olan küresel emek piyasasındaki sınıf bağlantısını aktarmada bu eski terimlerin yetersiz kaldığını belirtmektedir. Böylelikle de ortaya yeni bir sınıf kavramı çıkması gerektiğini vurgulamaktadır ki yıllar önce Andre Gorz da 1982 yılında yazdığı Farewell to the Working Class isimli kitabında işçi sınıfının sona erdiğini belirtmiştir (Standing, 2015: 21).

1960'lı yıllardan beri sanayi devrimi ile ortaya çıkan sanayi toplumlarında yaşanan kriz ve teknolojik gelişmeler ile ortaya çıkan dönüşümü değerlendiren Fransız sosyalist Andre Gorz, yaşanan kriz ile toplumların yapısı, çalışma yaşamı ve iş örgütlenmelerinde kökten değişikliklere neden olduğunu belirtmektedir. Yaşanan bu kökten değişimler içinde Gorz, farklı politikalar ortaya atmıştır. Özgürleşmiş bir toplumun hayali ile bunu gerçekleştirebilmek adına gerekli incelemeler yapmayı ve toplumun ana değişkenlerini açıklamayı hedeflemiştir (Gorz, 1985: 32'den akt. Parlak, 2004: 100). Gorz, teknolojik değişim ve

---

³⁵ Kişilerin, aile bireylerinin ve toplulukların arzu etmelerine bağlı olan çalışma şeklidir (Gorz, 2002: 81 ; Keser, 2005: 370).

dönüşümler ile ortaya çıkan baskın bir çalışma biçimi olarak esnek çalışma modelinin, yaşadığımız çağın gitgide artan en büyük içtimai hakikat olduğunu vurgulamaktadır (Gorz, 2014: 72). Aynı zamanda Gorz, herkesin gelecekte geçici işçi olarak çalışacağını öngörmektedir (İnsel, 2015).

Rifkin ise teknolojik anlamdaki değişim ve dönüşümler ile beraber pazar istihdamında küçülme yaşanacağını ve buna bağlı olarak da hükümetlerin de iş gücünü azaltarak, gayri resmi ekonomi modellerinin akıllı teknoloji ile birlikte yüksek teknolojiyi kapsayan toplumlara geçildiğinde etkisinin azalacağını belirtmektedir. Bu şekilde bir ilerleme kaydedilirken de sivil toplumun ön plana çıkarak yeni bir ekonomik güç olacağını vurgulamaktadır (Rifkin, 2014: 336-339). Sivil toplumun ön plana çıkmasında önerilerde bulunan Rifkin, öncesinde haftalık çalışma süresinin azalması gerektiğini önerirken sonrasında bu önerinin işsizler ordusu oluşturabilme ihtimali olduğunu düşünmüş akabinde devlet ve özel sektör dışında sivil toplum kuruluşlarının bulunduğu ve piyasa mantığı dışında yararlı işler yapan üçüncü bir sektörü göz önünde bulundurarak istihdam için sivil toplumu ön plana çıkarmaktadır (İnan, 2015).

Gelecekteki meslekler açısından yazarlarımızın öngörülerini karşılaştıracak olursak ise Jeremy Rifkin, yaşanan değişim ve dönüşüm ile birlikte gençlerin geleneksel çalışma anlayışından koparak kâr amacı gütmeyen sivil toplum örgütlerinde çalışmaya başladığını ve bu durumun gelecekte maksimum seviyeye ulaşacağını belirtmektedir (Rifkin, 2014: 339). Gorz ise durumu biraz daha pesimist şekilde değerlendirmektedir. İş ve meslek yapılarında yaşanan dönüşüm ile işsizliğin artacağını altını çizen Gorz, a-tipik istihdam³⁶ biçiminin de artışa geçeceğini sinyallerini vermektedir. Guy Standing ise, mesleklere dair düşünceler, Prekarya isimli yeni sınıf sözü edildiğinde ortadan kalkmakta olduğunu vurgulamaktadır. Konumu açısından kendine has olan Prekarya, parçalı

---

³⁶ İş sözleşmesinin belirli süreli şekilde olduğu, çalışmanın tam zamanlı olmadığı, çalışanın güvence altında olmadığı durumlardan biri ya da hepsini kapsayan geçici çalışma, tele çalışma, evde çalışma vb. gibi örnekleri verilebilecek istihdam türüdür. (Yüksel, 2004: 49).

bir konuma sahiptir ve geleneksel meslek olgusu ile basit bir şekilde eşleşmemektedir (Standing, 2015: 23).

SONUÇ

Sanayi öncesinde var olan ilkel toplumlardan buhar gücü ile çalışan fabrikaların makineleşmiş endüstriyi doğurduğu sanayi devrimi ile ortaya çıkan sanayi toplumuna, sanayi toplumundan da sanayi ötesi topluma teknolojik değişim ve gelişimlerle geçilirken hem toplumsal anlamda hem de çalışma yaşamında değişiklikler görülmektedir. Çalışma yaşamında meydana gelen değişimler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan dönüşüm evrelerinden sosyal yapı da etkilenerek ortaya yeni toplum biçimlerinin çıkmasına neden olmuştur. Bahsedilen dönüşüm evresinde biçimlenen toplumsal yapı da doğrudan çalışma biçimlerini etkilemiş ve yeni çalışma biçimlerinin önünü açmıştır.

Sanayi devrimi meydana gelmeden önce yaşanan ilkel toplum yapısında ekseriyetle kendi işini kendisi yapan, kısa vadeli düşünen ve iş birlikçi insan türü yerini sanayi devrimi ile ortaya çıkan sanayi toplumunda, giderek önem kazanan fabrika düzeninin kişileri değişime uğratarak zamanı ve maddi değerleri önemsemeyen, işyerindeki otoriteye uyum sağlayan rasyonel insana bırakmıştır. Sanayi öncesi toplumlarda kendi evlerinde veyahut evlerine yakın konumlarda çalışan ve çoğunlukla samimi ortam içerisinde bulunan kişiler yerini sanayileşme ile birlikte yerinden yurdundan koparak fabrika düzenine uyum sağlamaya çalışan, makineleşme ile birlikte duyguların da makineleştiği bir topluma bırakmıştır. Tüm bunların etkisi ile gelişen yeni teknolojiler, ortaya çıkan yeni yönetim anlayışları, ekonomik ve sosyal bütünleşmenin hızlandığı küreselleşme olgusu ve artan rekabet ortamı da sanayi ötesi toplumu meydana getirerek yeni toplum merkezinin bilgiye kayması nedeniyle mevcut farklılaşmaların etki ettiği her alan içerisinde istikrar sağlamış olduğu durum ortaya çıkmıştır. Enformatik çağa geçilen ve sanayi ötesi olarak ifade edilen bu dönemde, kas gücü artık yerini bilgi gücüne bırakmış ve bu durumda belirgin hale gelen esnekleşme arayışları ile ailevi ve sosyal gereksinimler bugüne kadar standart kabul edilen toplum yapısını ve çalışma biçimlerini farklı bir yöne çevirmiştir.

Çalışmanın dönüşümü açısından değerlendirecek olursak eğer, çalışma olgusunun sorumlu tutulduğu anlamın kapsamı tarihsel vetirede değişkenlik göstermiştir. Makineleşmenin hız kazanması ile beraber insanın disiplin altına itildiği görülmektedir. Fakat sanayi ötesinde gerçekleşen değişimler sonucunda bilgi gücünün ortaya çıkması ile insan unsuru ön plana çıkmış olup esnekliğin meydana geldiği ve çalışana yetkinlik unsuru verildiği bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir. Enformasyon toplumunda ortaya çıkan kendini geliştirme ve farkını ortaya koyabilme algısı ile sanayi devrimiyle gelmiş olan kurallara itaat algısı ile işleyen çalışma biçimi farklı bir eksen üzerine geçiş yapmıştır.

Bu çalışma kapsamında tetkik edilen Rifkin, Standing ve Gorz gibi yazarlar, çalışma biçiminin farklı bir eksene geçişini sanayi ötesi toplumdaki yükseliş olarak görmektedir. Akıllı teknoloji sistemlerinin etkisinde kalan toplum için iş birliğine dayalı çağa geçişi öneren Rifkin; dijital devrim ile birlikte ortaya çıkan yeni dönemde, yalnızca ihtiyacımız olan ürünlerin üretilecek olmasını, internet ve dijital teknolojinin kapitalizmin çöküşünü hızlandıracağını, Z kuşağı olarak adlandırılan 2000 yılı ve sonrasında doğan gençlerin sahip olmaktan çok o şeye erişiyor olabilme anlayışı ile standart iş olgusunun değişikliğe uğrayarak toplumsal girişimcilik yapacakları ağlara dahil olacaklarını, akıllı teknolojilerin ortaya çıkması ve sistemin getirdiği gereklilikler ile şirketlerin hızlı bir şekilde işçi çıkarmaya yönelerek sekreterlik, telefon operatörü, muhasebeci, banka memuru gibi mesleklerin istihdam piyasası üzerinden silineceğini ve dünya sahnesine çıkmaya hazırlanan yeni ekonomik sistemin oluşacağını vurgulamaktadır. Ortaya çıkması beklenen böyle bir çağa hazır olabilmek için iş birliğine dayalı gerekli altyapının kurulmasının altını çizen Rifkin, sanayi devrimi ortaya çıktığında köle çalışma sistemi nasıl sonlandıysa, iş birliğine dayalı ortak alanda çalışma anlayışının da muhtemelen maaşlı çalışmanın sonunu getireceği görüşünü de belirtmektedir. Diğer bir sanayi ötesi toplum yazarlarımızdan olan Standing ise Rifkin ve Gorz'dan farklı olarak, dünya üzerinde yaşanan sınai-teknolojik dönüşümlerin etkileri ile beraber

oluşum sürecinde olan yeni bir sınıfın ortaya çıktığına değinmektedir. Standing, toplumsal sınıf piramidinde Proletarya ve Lümpen sınıfı arasında kalan Prekarya isimli yeni sınıfı, neo-liberal sistem ile ülkelerin emek piyasasında esnekliğin arttırılmasından kaynaklı riskli hallerin ortaya çıkarak istikrarsız ve tüm dünyaya yayılmış, milyonlarca kişiyi kapsayan küresel bir sınıf olarak tanımlarken bu istikrarsız toplum yapısını değiştirmek için herkese verilmesi gereken temel gelir olması gerekliliğinden bahsetmektedir. 1970’li yıllarda neo-liberal sistem temelini baz alınması ile büyümenin rekabet gücüne dayanmasından kaynaklı problemlili toplum yapısının oluştuğunu dile getiren Standing, kişilerin sadece çalışmaya değil hasta/yaşlı akrabaları ziyaret, çocuklarla ilgilenmek gibi daha toplumsal kazancı olan şeylere zaman ayırabilmenin ve zamanın denetimini kişilerin kendisinin yapabilmesinin öneminden bahsetmektedir. Neo-liberal ekonomi politikalarının ortaya çıkması ile kapitalizmin geleneksel anlamda çalışma olarak tanımladığı tam zamanlı, emek yoğun çalışma biçimini ortadan kaldırdığını belirten Gorz ise, küreselleşme ile beraber neo-liberal ekonomi politikalarının esnek çalışma biçimleri ortaya çıkarmış olmasından kaynaklı birbirine çok benzeyen fakat birbirinden farklı olduğu savunulan yeni işlerin ortaya çıkmış olduğunu belirtmektedir. Daha önce Rifkin ve Standing’in belirttiği gibi Gorz da toplam istihdam içerisinde oranı günden güne daha da artış gören esnek çalışma biçimlerinin dönemin en büyük toplumsal hakikati olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Neo-liberal sistemin gelmesi ile ortaya çıkan buhrandan çıkış için Gorz da tıpkı Standing gibi yaşam gelirini (asgari gelir) ve sosyalist toplum modelini başat bir çözüm önerilerini olarak sunmaktadır. Her gün binlerce işçiyi işsiz bırakan yeni teknolojilerin karşısında hizmet sektörünün kaybedilen istihdamı telafi edemeyeceğini düşünen Gorz, sanayi ötesi sosyalist toplum modelini hayata geçirebilmenin ilk adımı olarak çalışma gününü azaltacak zaman politikası ile iş-paylaşımı programlarının uygulanmasını öngörmektedir. Gorz’un bahsetmiş olduğu bu adımlarda Rifkin ve Standing’in ortaya atmış olduğu kurtuluş çareleri ile benzerlik göstermektedir. Gorz’a göre

bu durum, zamanın öz-yönetimi yerleşmiş olan ahlak anlayışını ve kapitalizmin yönlendirici ilkelerini değiştirebilmenin anahtarıdır.

Rifkin, Standing ve Gorz isimli bu üç sanayi ötesi toplum yazarımızda üç farklı sav ile çalışma olgusu ve modellerinin farklı bir eksen üzerinde seyir etmeye başladığı konusunda hemfikir olmuşlardır. Rifkin, Gorz ve Standing, farklı senaryolar üretmelerine rağmen sonuç itibarıyla piyasa ekonomisi içerisinde sanayinin giderek önemini kaybettiği ve bu duruma uygun çözüm arayışları etrafında birleşilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedirler. Daha önceki toplum yapısında mevcut bulunan vasıf, proletarya, işçi sınıfı, sendika gibi sosyolojik kavramlarında anlamlarını kaybederek yerlerini yeni düzenin getirmiş olduğu olgulara bıraktıkları konusunda ortak pencereden bakmaktadırlar. Rifkin, Gorz ve Standing, ne iyimser ne de kötümser olacak şekilde orta noktada bir bakış açısı sergileyerek kökten değişikliklerin dün olduğunu ve yarın da olacağını belirtirken, kapitalizmin yok olacağını ve ortaya çıkacak yeni dünya düzenine toplumu hazırlamanın gerekli olduğu görüşünde de birleşmektedirler.

KAYNAKÇA

Ahi, B. “Küresel Piyasanın Dahiyane İcraatı: Prekarya”, *Söylenti Dergisi*, <https://www.soylentidergi.com/kuresel-piyasanin-dahiyane-icraati-prekarya/> (Erişim: 12.04.2020).

Akgeyik, T. (2000) “Teknolojik Değişim: Post-Fordist Eğilimler ve Endüstri İlişkilerinde Yeni Arayışlar” *Çimento İşveren Dergisi*, C. 14, ss. 3-16. Erişim: <https://avesis.istanbul.edu.tr/yayin/7c3880e8-187f-48a5-9796-e6cb9ca588c3/teknolojik-degisim-post-fordist-egilimler-ve-endustri-iliskilerinde-yeni-arayislar>.

Aksungur, M. ve Topalhan, T. (2019). “Toplum Yapısı İçerisinde Çalışma Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Dönüşümler”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 16, ss. 1-23.

Aktan, C. C. (2011). “Organizasyonlarda İnsan Yönetimi: İnsan Mühendisliği”, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 2. Erişim: https://www.researchgate.net/profile/Coskun_Can_Aktan/publication/318659053_ORGANIZASYONLARDA_INSAN_YONETIMI_INSAN_MUHENDISLIGI/links/59760673458515e26d2012dc/ORGANIZASYONLARDA-INSAN-YONETIMI-INSAN-MUHENDISLIGI.pdf.

Akyelken, N. (2017). “Kentler Kimin için Yenileniyor”, *Deda Dergi*, S. 11. Erişim: <https://dedadergi.com/2017/10/08/kentler-kimin-icin-yenileniyor/>.

Alçın, S. (2016). “Üretim için Yeni Bir İzlek: Sanayi 4.0”, *Journal of Life Economics*, C. 3, S. 2, ss. 19-30.

Altınok, V. (2001). “Toplam Kalite Yönetimi Yaklaşımı”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 1-2, ss. 205-214.

Amazon Makes First Drone Delivery. BBC News, (14.12.2016).

Aron, R. (1978). *Sanayi Toplumu*, çev. Agah Oktar Güner. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Arslan, R. ve Ergün, H. (2012). “John Hicks’e Göre Tarım Merkantilizminden Sanayi Devrimine Emeğin Evrimi”, *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 1, ss. 117-126. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/7575/99444>.

Asunakutlu, T. ve Coşkun, B. (2005). “Frederick Winslow Taylor ve Fizyolojik Örgüt Kuramı”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 1-2, ss. 157-176. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/289568#:~:text=Fizyolojik%20%C3%B6rg%3%BCt%20kuram%C4%B1n%C4%B1n%20kurucusu%20Taylor,d%3%BC%C5%9F%3%BCnce%20ve%20yakla%C5%9F%C4%B1m%C4%B1%20ortaya%20koymaktad%C4%B1r>.

Atasü Topcuoğlu, R. (2016). “Göç Yazınındaki Düzenli ve Düzensiz Göç Kavramları: İnsan Hakları Temelinde Bir Kavramsal Sorgulama”, *İnsan Hakları Yıllığı Dergisi*, C. 34, ss. 1-20.

Aydın, M. ve öte. (2010). *Politik İktisat ve Adam Smith*. İstanbul: Yön Yayınları.

Aydın, S. “Tarım Toplumu Üzerine”, Erişim: https://www.academia.edu/36766949/TARIM_TOPLUMU_%C3%9CZER%C4%B0NE (Erişim: 16.03.2020).

Aydoğdu, İ. B. (2013). “Bilgi Kenti: Bir Değişimin Anatomisi”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, C. 8, S. 2, ss. 15-26.

Aykaç, M. (2000). *Sendikaların Geleceği, Küreselleşme ve Yapısal Değişiklikler Açısından Bir Analiz*, Ankara: Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayınları.

Bahçeci Başarmak, H. I. ve Öktem, M. K. (2019). “Küreselleşme Sürecinde Kentselliğin Dönüşümü: Toplumsal, Teknolojik ve Mekânsal

Süreçler Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C. 2, S. 2, ss. 284-300.

Banger, G. (2018). *Endüstri 4.0 Ekstra*. Ankara: Dorlion Yayınları.

Baran, A. G. (1992). “Sanayi Sonrası Enformasyon Toplumu Üzerine Tartışmalar”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1-2, ss. 53-69. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/607072>.

Barclay, H. (1990). *Efendisiz Halklar*, çev. Zarife Biliz, London: Khan Averill, Erişim: <https://anarcho-copy.org/free/efendisiz-halklar.pdf>.

Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books Group.

Bolat, T. ve öte. (2006). “Örgütlerde Esnek Çalışma Uygulamaları ve Buna İlişkin Olarak 4857 Sayılı İş Kanunu’nda Getirilen Düzenlemelerin İncelenmesi”, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, ss. 1-30. Erişim: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/287570>.

Bozkurt, C. (2014). “Kayıtdışı Ekonominin Bir Değerlendirmesi ve Türkiye”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, ss. 41-58.

Bozkurt, V. (2005). *Endüstriyel & Post- Endüstriyel Dönüşüm*. Bursa: Alfa Aktüel Yayınları.

Bozkurt, V. (2014). *Endüstriyel & Post- Endüstriyel Dönüşüm*. Bursa: Ekin Yayınları.

Bozkurt, V. (2012). *Endüstriyel & Post-Endüstriyel Dönüşüm*, Bursa: Ekin Basım Yayın.

Bozkurt, V. (2000). *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*. İstanbul: Sistem Yayınları.

Buluş, A. ve Kabaklı, E. (2010). “1929 Ekonomik Buhranı ile Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 19, ss. 1-22.

Cevizoğlu, M. H. (2019). *Yeni Bir Toplumsal Hareket Modeli Olarak Gönüllü Televizyon Kanallarında Siyasal Benliğin Sunumu*. Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 551885).

Çakmak, U. (2004). “Esnek Üretim Sistemi: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C. 15, S. 52-53, ss. 235-253.

Çelik, N. (2009). “Gelişmekte Olan Ülkelerin Sanayileşme Süreçlerinde Teknolojik Öğrenme Deneyimleri: Güney Kore Örneği ve Çin’in Yetiştirme Çabaları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 28. ss. 91-109. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70104>.

Deane, P. (2000). *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. Tevfik Güran, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirtaş, B. ve Argan, M. (2015). “Büyük Veri ve Pazarlamadaki Dönüşüm: Kuramsal Bir Yaklaşım”, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, S. 15, ss. 1-21.

Drucker, F. P. (1993). *Yeni Gerçekler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Edgell, S. (2012). *The Sociology of Work: Continuity and Change*, SAGE Publications.

Eğilmez, M. (2018). “Proletarya, Prekarya ve Ötesi”, <http://www.mahfiegilmez.com/2018/01/proletarya-prekarya-ve-otesi.html> (Erişim: 15.11.2019).

Erdem, Z. (2005). “Sanayi İşçisinden Bilgi İşçisine: Yeni Ekonominin Değişen İşçi Tipi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, C. 0, S. 49, ss. 541-566. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10037>.

Erkal, M. E. (1984). “Sanayileşme ve Yabancılaşma İlişkisi”, *Sosyoloji Konferansları*, C. 0, S. 20, Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoskon/issue/9529/118943>.

Ertuğrul, M. ve Altundal, V. (2018). “Startup Finansmanında Katılım Bankalarının Potansiyel Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1, ss. 27-40.

Ford, M. (2018). *Robotların Yükselişi, Yapay Zekâ ve İşsiz Bir Gelecek Tehlikesi*, çev. Cem Duran, İstanbul: Kronik Yayınları.

Gorz, A. (1986). *Elveda Proletarya*. İstanbul: AFA Yayınları.

Gorz, A. (2007). *İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gorz, A. (2014). *Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri* çev. Nilgün Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Göle, N. (1998). *Mühendisler ve İdeoloji; Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinler*, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Göze, A. (1989). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul: Beta Yayınları.

Green, J. (2012). *Coal, Steam and The Industrial Revolution: Crash Course World History*. Crash Course, <https://www.youtube.com/watch?v=zhL5DCizj5c> (Erişim: 12.12.2019).

Grint, K. (1998). *The Sociology of Work: An Introduction*, çev. Veysel Bozkurt, Çalışma Sosyolojisi, İstanbul: ALFA Yayınları.

Gümüş, İ. *Endüstri Sosyolojisi*. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Güngör, F. ve Özügürlü, M. “İngiliz Yoksul Yasaları: Paternalizm, Piyasa ya da Sosyal Devlet”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi*
<http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2015/10/ingiliz-yoksul-yasalari.pdf> (Erişim: 03.03.2020).

Gür, N. ve öte. (2017). *Sanayiye Yeniden Düşünmek, Küresel Teknolojik Dönüşümün Dünya ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları*. İstanbul: SETA Yayınları.

Güvenek, B. ve öte. (2018). “2008 Küresel Finansal Krizinin Türkiye Rezervleri Üzerine Etkisi”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 3, ss. 39-52.

<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/luddizm/3280>, (Erişim: 08.01.2020).

<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/nominal-ucret/3661> (Erişim: 02.02.2020).

<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/plutokrasi/3087> (Erişim: 11.02.2020).

İbn Haldun (1991). *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Yayınları.

İnan, K. *Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma*.
https://books.google.com.tr/books?id=7JqaDwAAQBAJ&pg=PT195&lp_g=PT195&dq=rifkin+i%C5%9F+s%C3%B6zle%C5%9Fmeleri&source=bl&ots=JTGaEsdKc5&sig=ACfU3U2KTES9AR9eTkimk5sHs69JcKk0yg&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjUsLOewfzpAhWxxYUKHePqAvY

[Q6AEwAHoECAgQAO#v=onepage&q=rifkin%20i%C5%9F%20s%C3%B6zle%C5%9Fmeleri&f=false](https://www.academia.edu/10381854/SENDIKA_KAVRAMI_VE_TAR%C4%B0HSEL_GEL%C4%B0C5%9E%C4%B0M_S%C3%9CREC%C4%B0?auto=download) (Erişim: 20.05.2020).

İnceler, M. (2012). “Sendika Kavramı ve Tarihsel Gelişim Süreci”,
Erişim:
https://www.academia.edu/10381854/SENDIKA_KAVRAMI_VE_TAR%C4%B0HSEL_GEL%C4%B0C5%9E%C4%B0M_S%C3%9CREC%C4%B0?auto=download.

İnsan Beyni Projesi Başladı, Hürriyet, (08.10.2013).

İnsel, A. *Neo-Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*.
https://books.google.com.tr/books?id=PgKcDwAAQBAJ&pg=PT34&lp_g=PT34&dq=%C3%A7a%C4%B1%C5%9Fman%C4%B1n+gelece%C4%9Fi+gorz&source=bl&ots=rGj5-xeesj&sig=ACfU3U2AggGTybwoeVkU407o619kNciJTA&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwialtCksPzpAhURi1wKHeblBoA4ChDoATAEegQICAB#v=onepage&q=%C3%A7a%C4%B1%C5%9Fman%C4%B1n%20gelece%C4%9Fi%20gorz&f=false (Erişim: 03.06.2020).

Karababa, P. “Sosyolojiye Giriş”,
http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11363/1834/04.Hafta_Sunum_%28sosy-tr%29_pkarababa.pdf?sequence=1&isAllowed=y
(Erişim: 17.03.2020).

Kendirli, S. ve öte. (2016). “Perakende Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Sorunlarına Yönelik Çorum Ölçeğinde Bir Çalışma”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 2, ss. 29-42.

Keser, A. (2005). “Çalışmanın Değişen Anlamı ve Çalışmaya İlişkin Yeni Trendler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, ss. 361-377.

Kocabaş, F. (2004). “Endüstri İlişkilerinde Dönüşüm”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 33-53.

Koç, C. “Talaşlı İmalat (Üretim) Nedir?”, <http://www.catiaturk.com/imalat-2/cam/12/talasli-imalat-uretim-nedir-17.html> (Erişim: 15.02.2020).

Koç, Y. “Sendikacılık Tarihi”, <http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1322171321b.pdf> (Erişim: 03.03.2020).

Koçak, O. ve Uygun, B. (2011). “Entelektüel Sermayenin Temel Unsuru: Altın Yakalılar”, *Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi (23-25 Haziran 2011) Saraybosna- Bosna Hersek*, ss. 2764-2773.

Köroğlu, V. ve Koç, M. (2017). “Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1.

Kutlu, D. ve öte (2018). “Prekarya ve Prekarya Bildirgesi Üzerine Birkaç Soru, Gözlem ve Görüş”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, C. 3, S. 58, ss. 1859-1880.

Mahiroğulları, A. (2011). “Endüstri Devrimi Sonrasında Emeğin İstismarını Belgeleyen İki Eser: Germinal ve Dokumacılar”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, C. 32, S.0, ss.41-53.

Mason, P. (2019). *Kapitalizm Sonrası Geleceğimiz için Bir Klavuz* çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Yayınları.

Mcneill, H.W. (2008). *Dünya Tarihi* çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Yayınları.

Moretti, Eddy. (Yönetmen). (2017) *The Third Industrial Revolution* [Film], USA, 2017.

Nesnelerin İnterneti Blog, <http://www.nesnelerininternetizirvesi.com/blog-post/jeremy-rifkindan-nesnelerin-interneti-devrimi-2016102744> (Erişim: 14.04.2020).

Omay, U. (2017). *Post Homo Servus*, İstanbul: Beta Yayınları.

Öksüz, M. K. ve öte. (2017). “Yalın Üretim Tekniklerinin Endüstri 4.0 Perspektifinden Değerlendirilmesi”, *4. Uluslararası Bölgesel Gelişim Konferansı (IRDC)*, Tunceli, Erişim: https://www.researchgate.net/publication/320800840_Yalin_Uretim_Tekniklerinin_Endustri_40_Perspektifinden_Degerlendirilmesi.

Önsal, N. (2017). *Endüstri İlişkileri Sözlüğü*. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları.

Ören, K. ve Yüksel, H. (2012). “Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 11, S. 1.

Özçelik, A. O. (1995). “Esnek Çalışma”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, ss. 97-108.

Özkalp, E. ve öte. (2004). *Davranış Bilimlerine Giriş*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Paksoy, S. ve öte. (2013). “Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 46, ss. 169-182.

Parlak, Z. (2004). “Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, ss. 95-125.

Parlak, Z. (1999). “Yeniden Yapılanma ve Post-Fordist Paradigmalar”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, ss. 83-102.

Pıçak, M. ve Kadah, H. (2017). “Türkiye’de Sendikalaşmanın Tarihsel Gelişimi”, *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları*, ss. 181-206.

Ramamoorthy, C.V. (2000). “A Study of the Service Industry- Functions, Features and Control”, *IEICE Trans. Commun.*, Vol. E83-B, No. 5 Erişim:

https://www.researchgate.net/publication/287824754_A_study_of_the_service_industry_-_Functions_features_and_control.

Rifkin, J. ve Howard, T. (2010). *Entropi: Dünyaya Yeni Bir Bakış*. İstanbul: İz Yayınları.

Rifkin, J. (2015). *Nesnelerin İnterneti ve İş Birliği Çağı*. İstanbul: Optimist Yayınları.

Rifkin, J. (1995). *The End Of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: Putnam Book.

Rifkin, J. (2014). *Üçüncü Sanayi Devrimi: Yanal Güç, Enerjiyi, Ekonomiyi ve Dünyayı Nasıl Dönüştürüyor?* İstanbul: İletişim Yayınları.

Samsun, N. (2017). “Çalışmanın Değişen Anlamı ve Güncel Durumuna İlişkin Tartışmalar”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, ss. 160-210.

Schwab, K. (2017). *Dördüncü Sanayi Devrimi*. İstanbul: Optimist Yayınları.

Selamoğlu, A. (2000). *Yalın Üretim Sürecinin Organizasyonunda Anahtar Uygulamalar*, Ankara: Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını.

Sezai, İ. (2014). *Sosyolojiye Giriş*, İstanbul: Beta Yayınları.

Sezgin, S. (2018). “Üçüncü Sanayi Devrimi: Yanal Güç, Enerjiyi, Ekonomiyi ve Dünyayı Nasıl Dönüştürüyor”, *İş Ahlakı Dergisi*, C. 11, S. 1, ss. 129-134.

Soydemir, S. (2011). “Modernizmin Karanlık Yüzü: Risk Toplumu”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, ss. 169-178.

Soylu, A. (2018). “Endüstri 4.0 ve Girişimcilikte Yeni Yaklaşımlar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 32, ss. 43-57.

Standing, G. (2018). *Basic Income: Utopia or Solution ?*. Tedx Talks.

Standing, G. (2015). *Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Standing, G. (2017). *What is the Precariat*, Tedx Talks.

Standing, G. (2017). Why Everyone Should Have a Basic Income, Tedx Talks.

Stephen Sackur (Yapımcı), *Hard Talk*, BBC, 02.05.2014.

Şenel, A. (1985). *İlkel Toplumdan Uygur Topluma*, Ankara: Bilgi ve Toplum Yayınları.

Şenkal, A. (2008). “Endüstri İlişkilerinde Yeni Paradigmalar: Mobilizasyon, Kolektivizm ve Esneklik Tartışmaları”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, S. 16, ss. 119-146. Erişim: <http://calismatoplum.org/calisma/endustri-iliskilerinde-yeni-paradigmalar-mobilizasyon-kollektivizm-ve-esneklik-tartismalari/>.

Şimşek, O. (2003). “Sanayi Toplumunda Çalışma İlişkileri ve Bu Süreçteki Türk Sendikacılığın Gelişim Sosyolojisi”, *Kamu-İş Dergisi*, C. 7, S. 2.

Tarhan, U. (2018). *T- İnsan*. İstanbul: Ceres Yayınları.

Tausky, C. (1984). *Work and Society*, Illinois: Peacock Publishers.

Toffler, A. (1996). *Üçüncü Dalga*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.

Tokol, A.ve öte. (2017). *Sosyal Politika*. Bursa: Dora Yayınları.

Tokol, A. (2002). “Sendikaların Üye Sayısında Azalma Nedenleri ve Sendikaların İzledikleri Yeni Politikalar”, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, C. 4, S. 1.

Tokol, A. (2015). *Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler*. Bursa: Dora Yayınları.

Toptaş Arslan, G. (2018). “Çalışmanın Evrimi: Sanayi Toplumundan Sanayi Ötesi Topluma Geçiş”, *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, ss. 145-162.

Tozlu, E. (2011). “Genel Olarak Esnek Çalışma Sistemleri ve Tele Çalışma ve Sıkıştırılmış İş Haftasının Karşılaştırılması”, *Süleyman Demirel Vizyoner Dergisi*, C. 3, S. 4, ss. 99-116. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213973>.

Türkiye'nin Endüstri 4.0 Platformu, “Nesnelerin İnterneti ve Endüstriyel Uygulamaları”, <https://www.endustri40.com/nesnelerin-interneti-ve-endustriyel-uygulamalari/> (Erişim: 11.01.2020).

TÜSİAD, “Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği için Bir Gereklik Olarak Sanayi 4.0”, <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8671-turkiyenin-sanayi-40-donusumu> (Erişim: 12.02.2020).

Yazıcı, A. (2016). “Endüstri 4.0 ve Otonom Robotlar”, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, S. 459.

Yazıcı, E. (2010). *İlkçağ'dan Sanayi Ötesi Topluma Dönüşen İş Kültürü*, Ankara: Binyıl Yayınları.

Yeşil, A. (2018). “Örgütlerde Değişimin Önemi ve Değişim Yönetimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 4, S. 5, ss. 307-323.

Yılmaz, F. (2016). “Üretim Süreçlerinde Devrim ve Endüstri 4.0”, (22.06.2016), *Dünya Gazetesi*.

Yorgun, S. (2007). “Sivil Toplum Düzeninde Sendikaların Geleceği”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, C. 0, S. 53, ss. 313-330. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/898/10082>.

Yüksel, İ. (2004). “Çalışma Yaşamı Kalitesinin Tipik ve Atipik İstihdam Açısından İncelenmesi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 5, S. 1, ss. 47-58.

